॥ श्री ॥

सान्वय व सार्थ भगवद्गीतेसह सटीप व सार्थ

ज्ञानेश्वरी.

सुप्रसिद्ध सांप्रदायिक

श्रीनानामहाराज जोशी साखरे

यांनीं सांगितली

ती

कृष्णाजी परशुराम भिडे

अकौंटंट, डिस्ट्रिक्ट इंजिनियरचें आफिस, जी. आय. पी. रेल्वे, पुणें,

यांनीं उतरून घेतली

त्र्यंबक हरि आवटे

यांनीं पुणें पेठ सदाशिव येथें आपले इंदिरा छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केली.

शके १८२७ विश्वावसुनाम संवत्सरे.

किंमत तीन रुपये.

नमः परमात्मने ।

या मायानिर्मित जगांतील प्रत्येक प्राणी सुखाच्या अत्यंत लालसेनें

अंधपणें अहोरात्र एकसारखी धडपड करीत असतांही,

ज्या अक्षय्य अविनाशी सुखाचें यथावत् स्वरूप

व त्याच्या प्राप्तीचा मार्ग माहीत नसल्यामुळें त्याचे

कोट्यावधि जन्मांतील परिश्रम विफल होतात,

त्या सुखाचें स्वरूप आणि त्याच्या प्राप्तीचा उपाय

स्पष्टपणें सांगून, जीवमात्राची तळमळ नाहींशी करण्याच्या हेतूनें,

आणि विशेषतः अज्ञ मुमुक्षूंच्या कळकळ्यानेंच ज्यांनीं

सर्व उपनिषदांचें सार अशा

श्रीमद्भगवद्गीतेस देशीकारलेणें केलें,

आणि

ज्ञानेशो भगवान् विष्णुः

असें ज्यांचें यथावत् माहात्म्य आहे, त्या श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या

चरणकमलीं त्यांच्याच अनुग्रहानें ह्या स्वरूपास आलेला

हा ग्रंथ अर्पण असो.

श्रीनानामहाराज साखरे.

जन्मशक १७५०. समाधिशक १८२५.

॥ श्रीनारायणाष्टकम् ॥

श्रीज्ञानेश्वरभारतीकुमुदिनीगंधस्य यः पुष्पलिड् ।
यश्चासीद्भवदावतापितजनव्रातस्य धाराधरः ॥
प्रारब्धेरितकर्मभिर्जनचयैर्यः पूरुषो भावितो ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ १ ॥
यं दूरीकृतविश्वभासतिमिरं कौतूहलोत्पादकम् ।
अद्वैताब्जविकासकं स्वमहसा मायाक्षपानाशकम् ॥
जीवालेरपि मोचकं रविनिभं प्राहुश्च यं कोविदा ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ २ ॥
निर्मोहेन सदा स्वभक्तनिखिलस्वश्रेयसेनोद्भवत्- ।
प्राणांतांबुभृदोघतीव्रमरुता स्वीयाऽशुभं नाशितम् ॥
वैराग्यामृतसेविनश्च सुहृदा येनैव कालो जितो ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ ३ ॥
अंतःशत्रुजिते निजात्मकलया नित्यं जगद्व्यापिने ।
विश्वाभ्रस्य विहायसाय सततं यस्मै भवध्वंसिने ॥
संस्कारात्प्रतनाद्धि केशवपदे भक्तिः सदाऽरोचत ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ ४ ॥
यस्माच्छात्रगणस्य संसृतिभवं दुःखं च मायाकृत ।
व्यामोहो विलयं जगाम सपदि स्वांतस्य यो मोहकः ॥

यस्माच्छांतिदमादिपीडिततमाः क्रोधादयो निर्गताः ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ ५ ॥
सच्छिष्यैर्गुरुचिंतनं मलयजं कृत्वेंद्रियाणां गणं ।
पुष्पाणि प्रतिघादिकांश्च षडरीन्धूपं मनो दीपकम् ॥
नैवेद्यं च गतिं विधाय विहितं यस्याऽनिशं पूजनम् ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ ६ ॥
अज्ञानाहिविहारके भवभयान्नित्यं नृणां तारके ।
सर्वेषां गुरुचक्रके जनमनस्संतापसंहारके ॥
उत्कर्षस्तमसश्च सत्त्वरजसोर्यस्मिन्विनष्टोऽभवत् ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ ७ ॥
भो भो संसृतिदुःखकर्षितजनत्रातस्य पीडापह ।
भो सौख्यप्रद शांतियुक्तमनसां निर्द्वंद्वैकप्रिय ॥
पाह्यस्मानिति यो मुमुक्षुनिवहैर्ज्ञानाप्तये प्रार्थितो ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ ८ ॥
अज्ञानौघनिवारणात्तवपुषो भक्ते दया कुर्वतः ।
प्राप्तज्ञानचकोरवृंदशशिनस्तस्य प्रशांतात्मन ॥
संचक्रे शिवराम आहततनोश्चैतद्गुरोरष्टकम् ।
तेनैवाल्पधिया समर्पितमिदं श्रीसद्गुरोः पदयो ॥ ९ ॥

इति श्रीगुरुनारायणाष्टकस्तोत्रं संपूर्णम् ॥

प्रस्तावना.

सर्व जगतांत दुःखसंबंधरहित संपूर्ण सुखांच्या ऐश्वर्यानें मंडित असा कोण आहे, असें जर आपण सूक्ष्म रीतीनें विचार करून पाहूं लागलों, तर तशा प्रकारचा प्राणी फार विरळा, किंबहुना नाहींच म्हटलें तरी चालेल. प्रत्येकाचे पाठीमागें कांहींना कांहीं तरी दुःख आहेच. कोणास पुत्र नाहीं, कोणाची बायको कुरूप, कोणाजवळ द्रव्य नाही, अशा प्रकारें कोणत्याना कोणत्या तरी कारणामुळें दुःख हें आहेच. एतावता, दुःखसंबंधरहित केवळ परमानंदाचा अनुभव कोणी घेत आहे असें सामान्य रीतीनें पहाणारास दिसत नाहीं; पण प्रत्येक प्राण्याची इच्छा तर तशी स्थिति आपणास असावी अशी आहे, व ती प्राप्त होण्याकरितां आपआपल्या बुद्धीनें ते लौकिक उपायही करीत असतात; परंतु लौकिकउपायेंकरून अत्यंत दुःखनाश होत नाहीं, व परमानंदाचा लाभही मिळत नाही. त्यास आचार्यद्वारा शास्त्रैकशरण होणें हाच उपाय आहे, त्यावांचून दुसरा उपायच नाहीं. ही गोष्ट श्रुतीमध्यें अनेक ठिकाणीं सिद्ध केलेली आहे. पण त्या श्रुतीचे ठिकाणीं सर्व प्राण्यांस अधिकार नाहीं. कारण केवळ श्रुतिवाक्यावरूनच श्रुत्यर्थ ध्यानांत येण्याची योग्यता सर्वांचे ठिकाणी नाहीं. जसा शूद्र किंवा स्त्रिया ह्यांचे ठिकाणी अज्ञानाधिक्य असल्यामुळें त्यांस श्रुतीचे ठिकाणीं अधिकार नाहीं, तसाच स्मृतिवाक्यांचे ठिकाणीही नाही. ही जरी गोष्ट खरी आहे, तरी शूद्रांस किंवा स्त्रियांस दुःखाचे अत्यंत निवृत्तीची आणि परमानंदप्राप्तिरूप मोक्षाची इच्छा नाहीं असें मात्र नाहीं. सर्वांसच मोक्षाची इच्छा आहे. अशा सर्व जीवांची भगवान व्यास याना करुणा येऊन सर्व वेदांचें सार अशी भगवद्गीता भारताच्या भीष्मपर्वामध्यें त्यांनीं ग्रथन केली. भारत हा ग्रंथ म्हणजे फार प्राचीन काळचा इतिहास आहे. त्यांत जागोजागीं भगवद्यश वर्णन केलेलें आहे, म्हणून पुण्यरूप आहे. फार काय सांगावें ! वेदामध्यें जितका अर्थ प्रतिपादित आहे, तितका सर्व अर्थ व्यासांनीं या इतिहासांत प्रतिपादन केला आहे, म्हणून यास पांचवा वेद असें श्रेष्ठांनीं म्हटलें आहे. ह्या इतिहासाचें श्रवण करण्यास सर्वांस अधिकार आहे. याच्या श्रवणापासून वर लिहिलेल्या स्वरूपाचें मोक्षरूप फल श्रवण करणारास अथवा चिंतन करणारास प्राप्त होतें. त्यांतही भाषेच्या अडचणीमुळें सर्वांचाच प्रवेश होत नाहीं; व थोडेसें संस्कृत भाषेचें ज्ञान असलें तर त्यापासून उत्तान अर्थ कळेल, परंतु त्यांतील रहस्य कळणार नाहीं; ह्याकरतां भगवान विष्णूंनीं ज्ञानेश्वराचा अवतार धारण करून सर्व अनाथ जीवांचा उद्धार करण्याकरितां त्यावर श्रीभावार्थदीपिका (ज्ञानेश्वरी) नांवाचा टीकारूप ग्रंथ केला. प्राकृत भाषेंत भगवन्मनोगत व्यक्त करून दाखविणारा ज्ञानेश्वरीशिवाय दुसरा ग्रंथच नाहीं.

असें म्हणण्यास कांहींएक धास्ती वाटत नाहीं. हें खुद्द श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनीं आपले ज्ञानेश्वरीचे १९ वे अध्यायांत अश्वत्थ पदार्थे व्याख्यान करते वेळीं लिहिलें आहे. तसें तेरावे अध्यायांतही महाराजांनीं स्पष्ट सांगितलें आहे. असो; संस्कृत समजणारासही ज्याप्रमाणें श्रीशंकराचार्यांचें भाष्य समजून घेण्यास परंपरागत सांप्रदायिकांकडे जावें लागतें; त्यावांचून स्वबुद्धीनें भाष्य पाहूं म्हटलें तर कांहींएक समजत नाहीं, त्याचप्रमाणें श्रीज्ञानेश्वरी हा प्राकृत ग्रंथ आहे म्हणून स्वबुद्धीनें पाहून कृतार्थ होऊं असें कोणी म्हणेल तर तें अगदीं व्यर्थ आहे. तो ग्रंथही परंपरागत सांप्रदायिकांस शरण जाऊन त्यांचेपासून समजून घेतला पाहिजे, अथवा साक्षात् श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनीं तरी एखाद्यावर अनुग्रह केला पाहिजे. त्यांपैकीं दुसरी गोष्ट अत्युत्कट पुण्याईवांचून होणार नाहीं; असे पुण्यसंपत्तिमान पुरुष फार थोडे. अशा भाग्यवान पुरुषांपैकींच श्रीनानामहाराज साखरे हे होत. ह्यांची परंपरा अशीः—

सुमारें १९० वर्षांपूर्वी श्रीज्ञानेश्वर महाराज ह्यांचे कृपेस पुणें येथील केसकर ह्यांचे वंशांतील श्रीअच्युत महाराज नांवाचे पुरुष पात्र झाले. जन्मांतरींच्या बहुत पुण्याईनें ह्या भाग्यवान पुरुषास अशी इच्छा झाली कीं, श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनीं आपलेवर कृपा करून ज्ञानेश्वरी ग्रंथ समजून द्यावा! ही इच्छा पूर्ण व्हावी म्हणून त्या थोर पुरुषानें श्रीक्षेत्र आळंदी येथें उपोषित राहून महाराजांचे समाधीपुढें ज्ञानेश्वरीचें पारायण करण्यास आरंभ करून असा निश्चय केला कीं, ज्या दिवशीं महाराजांचा अनुग्रह होईल, त्याच दिवशीं महाराजांस नैवेद्य समर्पण करून पारणा करावयाची; नाहींपेक्षां अनुष्ठान करीत करीत प्राणत्याग करावयाचा! निश्चयाचें बळ । तुका म्हणे तेंचि फळ ! ॥ श्रीअच्युतमहाराज ह्यांचा हा तीव्र निश्चय पाहून २७ वे दिवशीं रात्रीं श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनीं स्वप्नामध्यें दर्शन देऊन मस्तकावर वरदहस्त ठेविला आणि सांगितलें कीं, आजपासून तूं जो ज्ञानेश्वरीचा अर्थ सांगशील तोच बरोबर असेल. अशा रीतीनें श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे कृपेस पात्र झालेले श्रीअच्युत महाराज परमानंदाचा अनुभव घेत घेत शेवटीं परमानंदरूप झाले. त्यांस एक कनिष्ठ बंधु श्यामराज महाराज म्हणून होते, त्यांजवर त्यांनीं अनुग्रह केला. असा जीवनमुक्तिसुखाचा अनुभव घेत असतां अनंत जीवांवर त्यांनीं अनुग्रह केला. त्यांतच पुणें येथील राहूबार व चिमाजीआप्पा (पेशव्यांचे बंधु) यांचे खासगी कारभारी रामचंद्रपंत जोशी यांजवरही त्यांनीं अनुग्रह केला, तो प्रकार असाः—

एके दिवशीं रात्रीं रामचंद्रपंत घोड्यावर बसून हिंडावयास निघाले असतां, येथील बुधवारांतील पासोड्या मारुतीचे देवळांत श्रीअच्युत महाराज यांचें कीर्तन चालू होतें तेथें क्षणभर उभे राहिले. श्रीअच्युतमहाराज यांची ज्ञानपूर्वक भक्ति, व निष्कपट वैराग्य पाहून, आणि अप्रतिम वक्तृत्व ऐकून दैवयोगानें त्यांस उपरति झाली. त्यांचेजवळ २१ लाख रुपये

रोख होते. पोटीं पुत्रसंतान वगैरे कांहीं नव्हतें. अशा स्थितींत त्यांची अशी खात्री झाली कीं, ह्यांचेशिवाय आपलें संसारदुःख कोणी निवारण करणार नाहीं. ते दुसरे दिवशीं सकाळीच येथील सदाशिव पेठेंतील हौदापलीकडे श्रीअच्युत महाराज यांजकडे गेले, आणि हात जोडून म्हणाले कीं, माझेवर अनुग्रह व्हावा, मी आपला शिष्य असून आपणास शरण आलों आहें. तेव्हां अच्युत महाराजांनीं सांगितलें कीं, "बाबा, तूं श्रीमंत आहेस, आम्ही गरीब आहों, अशा स्थितींत तुझें व आमचें जमावें कसें ? परमार्थाला द्रव्य फार प्रतिबंधक आहे !" असें श्रीअच्युत महाराजांचे मुखांतील वाक्य श्रवण करितांच त्यांनीं लागलीच २१ लाख रुपयां-वर त्यांचे समक्ष उदक सोडलें, आणि बुधवारांतून मोरोबादादांचे हौदाचें पाणी आपल्या खांद्या-वर कावडीनें त्यांचे येथें भरलें. तेव्हां, श्रीअच्युतमहाराज यांचें अंतःकरण सुप्रसन्न होऊन त्यांनीं त्यांस उपदेश देऊन त्यांचेकडून श्रीज्ञानेश्वरी ग्रंथ अध्ययन करविला. तसेंच २१ लाख रुपये ब्राह्मणभोजनांत खर्च कर म्हणून सांगितलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं ब्राह्मणभोजनांत त्या द्रव्याचा व्यय केला. हें ब्राह्मणभोजन करते वेळीं पुणें येथें व श्रीक्षेत्र आळंदी येथें अशी स्थिति झाली कीं, गांवांत व्यापाऱ्यांचे दुकानांत तुप व साखर मिळेनाशी झाली. तेव्हांपासून लोकांत त्यांचें नांव **साखरेबोवा** असें पडलें. साखरेबोवा हे पुणें येथें शनवारांतील मारुतीचें देवळासमोर आंग्रे यांचा वाडा आहे तेथें राहत असत. त्यांनीं गोपालकृष्णाची मूर्ति व गोपालकृष्ण महाराजांच्या पादुका यांची स्थापना ज्येष्ठ शु० १३ रोजीं केली. ते असतांना वाढ-दिवसाचा उत्साह ज्येष्ठ शुद्ध १३ पासून १५ पावेतों तीन दिवस करीत, तसेंच श्रावण-मासांत श्रावण वद्य १ पासून वद्य १० पावेतों गोकुलअष्टमीचा मोठा उत्साह करीत असत. पुढें पुण्यांतील त्यांचे भाऊबंदांपैकीं गोविंदपंत जोशी याचे चार पुत्र केशवराव, हरीपंततात्या, विनायकराव व पंढरीनाथआबा (हे जन्मभर ब्रह्मचारी होते.) हे चौघेही त्यांचे शिष्य झाले. ह्या चौघांची गृहस्थिति फार गरीबीची होती. तथापि त्यांची साखरेबोवांच्या ठिकाणीं असलेली गुरुभक्ति मोठी अप्रतिम होती. त्या वेळीं साखरेबोवांच्या मनांत संन्यास करावयाचें आलें, त्या वेळीं हें संस्थान कोणाचे स्वाधीन करावें असा प्रश्न सहजच त्यांच्या व त्यांचे हजार बाराशें शिष्य होते त्यांच्या मनांत आला. त्या मंडळींत श्रीमान लोक बरेच होते, त्यांनीं त्यांचेजवळ संस्थान आमचेकडे द्यावें म्हणून प्रार्थना केली, परंतु आम्ही सर्वांचें म्हणण्याचा विचार करून काय करावयाचें तें करूं असें ते सांगत असत. शेवटीं त्यांनीं सर्वांस बोलावून असें सांगितलें कीं, जरी आमचेजवळ श्रीमान लोकांनीं देवस्थानची मागणी केली, तरी आमचे मनोगताप्रमाणें देवस्थान चालविण्याचें हरीपंततात्या व पंढरीनाथआबा ह्यांचेशिवाय दुसऱ्याचे हातून होणार नाहीं; जरी ते गरीब आहेत, तरी भगवद्भक्ति म्हणजे काय हें त्यांस माहीत आहे. असें सर्वांसमक्ष सांगून देवस्थान त्यांचे स्वाधीन केलें. तेव्हांपासून ह्या 'जोशांचे

घराण्यास साखरे असें नांव पडलें,--तें अद्याप चालू आहे—पुढें ते संन्यस्त झाले त्या वेळीं त्या आश्रमांतील त्यांचें नांव ब्रह्मानंद स्वामी असें होतें.

ते पुणें येथें समाधिस्थ झाले, तेव्हां त्यांचे पट्टशिष्य जे चौघे. जोशी त्यांनीं त्यांचे इच्छेप्रमाणें व निष्ठेप्रमाणें त्यांची समाधि श्रीक्षेत्र आळंदी येथें सिद्धबेटांत त्यांस पुण्याहून नेऊन दिली व पुढें ते त्यांची पुण्यतिथि करूं लागले. ह्या बंधुचतुष्टयाची आपले गुरूंवर इतकी श्रद्धा असे कीं, आपले गुरु ज्या ठिकाणीं राहत असत त्या ठिकाणचा कोणी गडी, मोलकरीण, माणूस, कारकून कोणीही त्यांचेकडे येवो,हे सर्व बंधु त्यास वंदन करीत असत. इतकें-च नव्हे, तर साखरेबोवा समाधिस्थ झाल्यास सुमारें १०० वर्षें झालीं व त्यांचे संस्थानचा उत्साह अद्याप नानामहाराज जोशी साखरे ह्यांचे वंशाकडे चालू आहे, तरीही पण आंग्रे ह्यांच्या वाड्यांतील जानवीं काढण्यास बसणारे तेली ह्यांना पंढरीनाथ महाराजांनीं त्याही असें नांव दिलें. त्याप्रमाणें श्रावणमासाचा उत्साह सुरू झाला कीं, पहिले दिवशीं त्यांना भोजनास आमंत्रण करावयाचें ही गोष्ट अद्याप पावेतों साखरे यांचे घरीं चालू आहे. जोशीबंधुचतुष्टय यांचा " देह जावो अथवा राहो । पांडुरंगीं दृढ भावो ॥ अन्न आच्छादन । हें तो प्रारब्धाधीन " इत्यादि वचनावर पूर्ण निश्चय असल्यामुळें उपजीविकेच्या साधनांत कोणीच प्रवृत्त झाले नाहीं. त्या चौघांपैकीं हरीपंत तात्यांस तीन पुत्र व चार कन्या असा परिवार होता. तथापि ते प्रपंचाकडे कधीं ढुंकून देखील बघत नसत. उपरामस्थितींत ते नेहमीं असत. कोणी अंतरंगी पुरुष आलाच तर त्याच्याशीं अध्यात्मज्ञानाचीच गोष्ट बोलावयाची, ह्यामुळें त्यांचे ठिकाणीं सर्व बंधूंची गुरुबुद्धि असे. त्यांच्या परिवाराचे संगोपनाची खट-पट आपण स्वतः ब्रह्मचारी असतां खुद्द पंढरीनाथबाबाच करीत असत. हीं मुलें लहान असतांच हरीपंततात्या हे वारले पुढें पंढरीनाथबाबा यांनीं ह्या मुलांचा सांभाळ करून, गुरूकडून भाग्यानें प्राप्त झालेले श्रीगोपालकृष्णाचें संस्थान व गुरूंची कार्तिक शुद्ध ९ ची साखरेबोवांची पुण्यतिथि हीं कृत्यें ते त्यांचे हातून करवूं लागले, त्याचप्रमाणें श्रीज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव त्या ग्रंथांचेंही त्यांनीं त्यांचेकडून अध्ययन करविलें. श्रीहरीपंततात्यांचे मुलांपैकीं रामभाऊ व नाना हेच काय ते अध्ययन करण्याचे वयांत होते; आणि ते त्यांचे शिष्य होते. तिसरे दामूअण्णा हे त्या वेळीं लहान होते. त्यापैकीं पंढरीनाथ महाराजांचे मना-प्रमाणें श्रीज्ञानेश्वरीचें अध्ययन श्रीनानामहाराज ह्यांनीं केलें. साखरेबोवांचे देवस्थानचे संबं-धानें गुरुवारी व एकादशीस रात्रौ जागर व पहाटेस पंचपदी व रोज नित्य पंचपदी असा क्रम आहे; जागरास साखरेबोवांचे शिष्य व पुढें जोशी ह्यांचे झालेले शिष्य येत असत, त्यांचे पुढें पंढरीनाथ महाराजांनीं नानामहाराज ह्यांचेकडून ज्ञानेश्वरी सांगवावी; अशा रीतीनें श्रीनाना-महाराज ह्यांचा सुमारें दहा बारा वर्षें श्रीज्ञानेश्वरी ग्रंथावर असा कांहीं अभ्यास झाला कीं, सर्व

ज्ञानेश्वरी ग्रंथ त्यांस मुखोद्गत झाला. ते स्वप्नांत जरी बरळले तरी ज्ञानेश्वरीच्या ओंवीच बरळत, इतकी त्यांची त्या ग्रंथांत तयारी झाली. गुरुकृपेनें त्यांचे वक्तृत्वास इतका कांहीं मोहकपणा आला होता कीं, कोणीही सहज जरी नानामहाराजांचे मुखांतून ज्ञानेश्वरीच्या चार ओंव्या ऐकिल्या तरी त्याची चित्तवृत्ति रंगून गेल्याशिवाय रहात नसे. ह्या अप्रतिम गुणामुळें, वडील व चुलते वारल्यानंतर ह्या संस्थानचे पारमार्थिक कृत्याचा सर्व भार श्रीनानामहाराजांवरच पडला. पूर्वी वडिलांनीं कीर्ति संपादन केली होतीच. त्यांतही नानामहाराजांचे अंगचे गुणानें हीं सर्व कृत्यें मोठ्या व्यवस्थेनें चाललीं. नानामहाराज यांनीं आपलें सर्व आयुष्य श्रीज्ञानेश्वरीचे अध्ययनांत व अध्यापनांत घालविलें. कोणी कोणत्याही वेळीं कोणतेही जातीचा कोणच्याही अधिकाराचा मनुष्य त्यांच्याकडे जावो, त्याला आतां मी सांगत नाहीं असें यांनीं कधींही कोणास म्हटलें नाहीं. ते असत तोंपावेतों त्यांचे घरीं रोज ज्ञानेश्वरीचा पाठ चालत असे; आणि तोच गुरुपरंपरेचा क्रम त्यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव विनायकराव हेही आज चालवीत आहेत. श्रीनानामहाराज यांनीं शके १८२५ चे चैत्र शुद्ध ९ स चतुर्थाश्रम घेतला; आणि पुढें सुमारें सहा महिन्यांनीं म्हणजे शके १८२५ भाद्रपद वद्य १० रोजीं ते समाधिस्थ झाले.

अशा सत्पुरुषाच्या अमृतवाणीचा लाभ मुमुक्षु जनांस व्हावा ह्या हेतूनें मीं सन १८९८ सालीं ज्ञानेश्वरीचा श्रीनानामहाराजांच्या मुखांतील अर्थ उतरून घेण्यास सुरुवात केली. ह्याच सालीं प्लेगच्या पहिल्या स्वारीचा झेंडा पुण्यांत फडकूं लागला, तेव्हां पहिला मुक्काम करणें भाग पडलें. या रीतीनें प्लेगच्या प्रत्येक स्वारींत मुक्काम करीत करीत शके १८२१ चे आश्विन महिन्यांत म्हणजे सन १८९९ चे आक्टोबरांत तें पूर्ण झालें; तयार झालेलें काम तपासून व या ग्रंथांत दिलेली इतर माहिती मिळवून हा ग्रंथ शके १८२४ च्या आषाढ महिन्यांत म्हणजे सन १९०२ चे जुलईंत पुरा झाला. हें काम करण्यास माझे मित्र रा. बाळकृष्ण बहिरव आसलेकर ऊर्फ आबासाहेब मालेगांवकर व रा. बळवंत केशव पारखी यांना निरपेक्ष बुद्धीनें मदत करून सुरुवात केली, परंतु लिहिण्यास फार दुःख वाटतें कीं, ते दोघेही प्लेगचे सपाट्यांत सांपडून शके १८२२ आश्विन वद्य ४ स, व शके १८२३ माघ शुद्ध १२ स अनुक्रमें परलोकवासी झाले. दुःखांत सुख इतकेंच कीं, ह्यांच्या देखत भाषांतराचें काम मात्र पुरें झालें होतें. ह्या दोघांचाही हा ग्रंथ छापलेला दृष्टीस पडावा असा पूर्ण हेतु होता, व हाच त्यांस निदिध्यास असल्यामुळें " अंते मतिः सा गतिः " या वाक्याप्रमाणें ईश्वर त्यांस त्यांचे पुढील जन्मांत याच मार्गांत ठेवो अशी मी परमेश्वरास प्रार्थना करतों.

असो; आमच्या या पुस्तकांत विशेष म्हटला म्हणजे यांतील पाठ परंपरागत असून ते उकारांसह दिलेले आहेत. श्रीज्ञानेश्वरीची संहिता ही भाविक जनांस वेदतुल्य असल्यामुळें यांतील एक अक्षरही इकडचें तिकडे किंवा कमीजास्ती झालेलें त्यांस खपावयाचें नाहीं, आणि

या दृष्टीनेंच आम्हीं हे पाठ जसेचे तसे छापलेले आहेत. परंतु सध्यां उपलब्ध असलेल्या प्रतीं-तून हे उकार मुळींच आढळत नाहींत. मग यांना फांटा मिळण्याचें कारण काय असेल तें ईश्वर जाणे ! आमचे ग्रंथांत डावे बाजूचे पानावर श्रीमद्भगवद्गीतेंतील श्लोक, त्याचा अन्वय, त्यावरील श्रीज्ञानेश्वर महाराजाच्या ओंव्या (टीका) व ओंव्यांतील कठीण शब्दांवर अर्थनिर्णायक भरपूर टीपा दिल्या आहेत; तसेंच उजवे बाजूचे पानावर श्रीमद्भगवद्गीतेंतील डावीकडे असलेल्या श्लोकाचा अर्थ मोठ्या टाइपांत दिलेला असून, श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या ओंव्यांचा सरळ अर्थ बारीक टाइपांत दिला आहे. ज्यांस केवळ ज्ञानेश्वरीचा पाठ करणें असेल, त्यांचीही या ग्रंथांत फार उत्तम सोय आहे. कारण, डावे बाजूला नुसत्या ओंव्या आणि उजवे बाजूला निवळ अर्थ असल्यामुळें नुसत्या ओंव्या किंवा नुसता अर्थ सरळ वाचीत जाणारास कोणत्याही प्रकारची अडचण पडत नाहीं. ही व्यवस्था आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या कोणत्याही ग्रंथांत नाहीं. शिवाय, पारिभाषिक शब्द दिले असून, मधून मधून जे ऐतिहासिक दृष्टांत महाराजांनीं दिलेले आहेत, त्यांची खरी महती कळण्याकरितां ते ते कथभागही थोडक्यांत शेवटीं जोडले आहेत.

या ग्रंथांत कोणास कांहीं दोष आढळून आल्यास तें त्यांनीं कृपा करून मला कळवावें, म्हणजे पुढील आवृत्तींत मी ते अवश्य दुरुस्त करीन.

शेवटीं श्रीनानामहाराजांच्या चरणकमलीं अनेक प्रणिपात करून ही प्रस्तावना संपवितों.

तारीख ३१ माहे आगष्ट. सन १९०९.

कृष्णाजी परशुराम भिडे.

प्रकाशकाचे दोन शब्द.

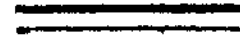
श्रीनानामहाराज यांचे गुरुपरंपरागत सांप्रदायाचे वर्णन प्रस्तावनेंत आलेंच आहे. पूर्वी श्रीक्षेत्र आळंदी, पंढरपूर, देहू, पुणे, सोलापूर, सातारा इत्यादि ठिकाणचे विद्वान गृहस्थ, सांप्रदायिक मंडळी, वारकरी मंडळी, तसेंच वासकराचे फडांतील भाऊ काटकर, गंगूकाका, नाना चिलळे सातारकर, आप्पाराव वैद्य, कृष्णाबोवा श्रीगोंदेकर इत्यादि सुप्रसिद्ध व हरिभक्तिपरायण मंडळी श्रीनानामहाराज यांचे ज्ञानेश्वरीचे व्याख्यानाचा मोठ्या सत्कारानें गौरव करीत असत. सांप्रतचे वारकरीसांप्रदायानुयायी भक्तजन-जे हल्लीं वारकरी मंडळींत अग्रेसरत्व पावले असून आपल्या अनुभवाचा लाभ कीर्तनरूपानें जडमूढ भाविक जनास करून देत आहेत, ते-हरिभक्तिपरायण भिंगारकरबोवा, विष्णुबोवा जोग, वासुदेवबोवा गोसावी, बुधपाचेगावकरबोवा इत्यादि मंडळीही श्रीनानामहाराज यांजकडे ज्ञानेश्वरीच्या पाठास येत असत. तसेंच इतर कोणीही मुमुक्षुजन केव्हांही त्यांजकडे येवो, त्यांनीं आपल्या अर्थरूपी अमृतवाणीचा लाभ त्यांस करून द्यावा. कधींही कंटाळा करूं नये. यावरून, श्रीनानामहाराजांच्या ज्ञानेश्वरीच्या व्याख्यानाची महती कळून येईलच. असो; तेव्हां श्रीनानामहाराज यांच्या अमृतवाणीचा लाभ सर्वांस ग्रंथरूपानें करून द्यावा असा माझा १५।१६ वर्षां-पूर्वीपासूनच हेतु होता. परंतु ग्रंथ उतरून प्रकाशीत करण्यासारखें कोणत्याही प्रकारचें सामर्थ्य माझ्या अंगीं मुळींच नव्हतें. पुढें कांहीं कालानें श्रीनानामहाराज यांच्या अनुपम व्याख्यानाचा लाभ सर्व जनांस कोणी तरी केव्हांही ग्रंथरूपानें करून देईल; परंतु ज्ञानेश्वरीचा त्याचे मुखांतून निघालेला अर्थ आपले स्वतःचे उपयोगाकरितां तरी निदान उतरून ठेवावा, अशी राजमान्य राजश्री कृष्णाजी परशु-राम भिडे यांस स्फूर्ति झाली. त्यांनीं अर्थ उतरण्याचें काम स्वतःचा व्यवसाय संभाळून किती प्रेमानें व उल्हासानें केलें, हें त्यांच्या हस्तलिखित प्रतीवरून कळतें. कारण, सांप्रतची आमची प्रत जशी छापली आहे, त्याचप्रमाणें त्यांनीं हस्तलिखित प्रतींत व्यवस्था केली होती. एवढा मोठा ग्रंथ-मूळासहित-सार्थ उतरणें म्हणजे फार श्रमाचें आहे. आजपर्यंत अनेक विद्वान मुमुक्षुजन श्रीनानामहाराज यांज-कडे आले, परंतु कोणीही असलें परिश्रमाचें काम केलें नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर रा. रा. भिडे यांनीं जर ह्या कामीं श्रम घेतले नसते, तर श्रीनानामहाराज ह्यांच्या मुखांतून निघणाऱ्या ज्ञानेश्वरीच्या व्याख्यानाचा लाभ येथून पुढील कालांत मुमुक्षुजनांस कधींही मिळाला नसता. अर्थात् रा. भिडे यांचे आम्हां महाराष्ट्रीयांवर फार उपकार आहेत असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

सुमारें अकरा वर्षांपूर्वी, ज्ञानप्रकाश व आर्यभूषण छापखान्यांत मी काम करीत असतां, छापखान्याच्या कामाची माहिती असलेली कामगार मंडळी एकत्र मिळून एकजुटीनं एखादा छापखाना काढतील, तर छापखान्याच्या कलेंत सुधारणा होऊन त्यांस मिळत असलेल्या ठराविक वेतनापेक्षां जास्त फायदा होऊन एकजुटीनें काम करण्याची संवय लागून काम करण्यास उत्तेजन येईल, आणि ज्ञानदेव, तुकाराम, एकनाथ, नामदेव, कबीर इत्यादि साधुपुरुषांच्या सिद्धांतरूपी अमृतवचनांचा प्रसार करितां येऊन महाराष्ट्रजनांची सेवा करितां येईल असें माझ्या मनांत होतें. पुढें श्रीगुरुकृपेनें प्रयत्नमात्रेंकरून सन १८९९ सालीं ईंदिरा छापखान्याची स्थापना झाली. माझ्या छापखान्याचा वरील स्तुत्य हेतु रा. रा. कृष्णाजी परशुराम भिडे यांनीं जाणून, माझ्या कारखान्यास मदत व्हावी ह्या हेतूनें, केवळ परोपकार बुद्धीनें, सदर्हू ग्रंथ मला प्रकाशित करण्यास दिला, याबद्दल मी त्यांचा फार ऋणी आहें.

याप्रमाणें माझे हेतु गुरुकृपेनें माझ्या कल्पनेपेक्षांही अधिक सफल झाले. आतां त्यांतील अंतर्गत हेतु व संस्था चिरायु होणें, हेंही गुरुप्रसादावरच अवलंबून आहे; आणि पुढील कृत्य त्यांचे तेच शेवटास नेतील, व आपल्या पदरज:कणांची अखंड सेवा करण्याची सद्वासना देतील, असा मला पूर्ण भरवसा आहे. शेवटीं, **श्रीगुरु नानामहाराज** यांच्या चरणीं मस्तक ठेवून मी सर्वांची रजा घेतों.

पुणें, ईंदिरा छापखाना,
मि. श्रा. व. ११ श. १८२७.

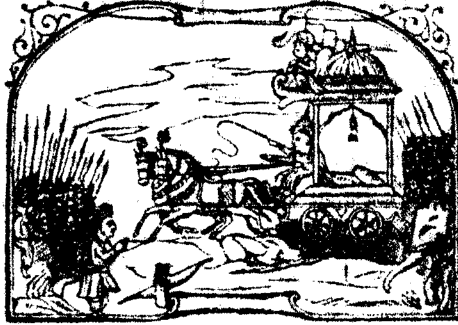
त्र्यंबक हरि आवटे.

अनुक्रमणिका.

सान्वय व सार्थ

भगवद्गीतेसह

सटीप व सार्थ

भावार्थदीपिका

अथवा

ज्ञानेश्वरी.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय पहिला.

श्रीगणेशाय नमः ।

ॐ नमोजी आद्या । वेदप्रतिपाद्या । जय जय स्वसंवेद्या । आत्मरूपा ॥१॥ देवा तूंचि गणेशु । सकलार्थमतिप्रकाशु । म्हणे निवृत्तिदासु । अवधारिजो जी२ हें शब्दब्रह्म अशेष । तेचि मूर्ति सुवेष । तेथ वर्णवपु निर्दोष । मिरवत असे ॥३॥ स्मृति तेचि अवयव । देखा आंगीकभाव । तेथ लावण्याची ठेव । अर्थशोभा ॥४॥ अष्टादश पुराणें । तींचि मणिभूषणें । पदपद्धती खेवणें । प्रमेयरत्नांचीं ॥५॥ पदबंध नागरें । तेंचि रंगाथिलें अंबरें । जेथ साहित्य वाणें सपूर । उजाळाचें ६ देखा काव्यनाटका । जे निर्धारितां सकौतुका । त्याचि रुणझुणती क्षुद्रघंटिका । अर्थध्वनि ॥७॥ नाना प्रमेयांची परी । निपुणपणें पाहतां कुसरी । दिसती उचित पदें माझारीं । रत्नें भलीं ॥८॥ जेथ व्यासादिकांची मती । तेचि मेखला मिरवती । चोखाळपणें झळकती । पल्लवसडका ॥९॥ देखा षड्दर्शनें म्हणिपती । तेचि भुजांची आकृती । म्हणऊनि विसंवादें धरिती । आयुधें हातीं ॥१०॥ तरी तर्कु तोचि फरशु । नीतिभेदु अंकुशु । वेदान्तु तो महारसु । मोदकु मिरवे ११ एके हातीं दंतु । जो स्वभावता खंडितु । तो बौद्धमतसंकेतु । वार्तिकाचा ॥१२॥ मग सहजें सत्कारवादु । तो पद्मकर वरदु । धर्मप्रतिष्ठा तो सिद्धु । अभयहस्तु ॥१३॥ देखा विवेकवंतु सुविमळु । तोचि शुंडादंडु सरळु । जेथ परमानंद केवळु । महासुखाचा ॥१४॥ तरी संवादु तोचि दशनु । जो समता शुभ्रवर्णु । देव उन्मेषसूक्ष्मेक्षणु । विघ्नराजु ॥१५॥ मज अवगमलिया दोनी । मीमांसा श्रवणस्थानीं । बोधमदामृत मुनी । अली सेविती ॥१६॥ प्रमेयप्रवाल सुप्रभ । द्वैताद्वैत तेचि निकुंभें । सरिसेपणें एकवटती इभें । मस्तकावरी ॥१७॥ उपरि दशोपनिषदें । जियें उदारज्ञानमकरंदें । तियें कुसुमें मुकुटीं सुगंधें । शोभती भालीं ॥१८॥ अकार चरणयुगुल । उकार उदर विशाल । मकार महामंडल । मस्तकाकारें ॥१९॥ हे तिन्ही एकवटले । तेथ शब्दब्रह्म कवळलें । तें मियां श्रीगुरुकृपा नमिलें । आदिबीज ॥२०॥

---

१ निर्गुणब्रह्म. आत्मरूप २ उत्पत्तिरहित. ३ उपनिषदांनी वर्णन केलेला. ४ स्वतःस जाणणाऱ्या. ५ ज्ञानाचा प्रकाश. ६ निवृत्ति महाराजांचा दास ज्ञानेश्वर. ७ ऐका. ८ वेद. ९ संपूर्ण. १० उत्तम. ११ शरिराची कांति. १२ मन्वादिकांच्या स्मृति. १३ शरिराचा भाव. १४ घाट. १५ कोंदण. १६ तत्त्वार्थ. १७ उत्तम. १८ रंगविलेलें. १९ वस्त्र. २० अलंकार. २१ प्रकार. २२ लकलकीत. २३ वाजतात. २४ करगोट्याच्या घागऱ्या. २५ कुशलता. २६ पदरांचे अग्रभाग. २७ पातंजल, सांख्य, वैशेषिक, न्याय, मीमांसा आणि वेदांत हीं सहा दर्शनें आहेत. २८ म्हणतात. २९ मतभेद. ३० गोड व रसाळ. ३१ शोभे. ३२ तुटलेला. ३३ ब्रह्मविषयक वाद. ३४ कल्याणकारक. ३५ अति निर्मळ. ३६ दांत. ३७ ज्ञान. ३८ बारीक डोळ्यांचा. ३९ वाटल्या. ४० पूर्व व उत्तर ह्या मीमांसा. यांत द्वैत व अद्वैत यांचा वादविवाद आहे. ४१ हत्तीच्या गंडस्थळांतील वाहणारा ज्ञानरूपी मद. ४२ भ्रमर. ४३ गर्भितार्थ. ४४ पोवळें. ४५ गंडस्थळ. ४६ हत्ती ४७ टवटवीत. ४८ दोन्ही पाय.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय पहिला.

श्रीगणेशाय नमः ।

हे निर्गुणब्रह्म आत्मरूपा, तूं सर्वांचा आदि असून तुझें वेदांनीं वर्णन केलेलें आहे. व तुझ्या स्वरूपास जाणणारा तूं स्वतःच आहेस. तुला माझा नमस्कार असो; आणि तुझा जयजयकार होवो. १ श्रीनिवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतातः— देवा, सकल जगाच्या बुद्धीला ज्ञानाचा प्रकाश देणारा जो गणपति, तो तूंच आहेस; [कसा म्हणाल] तर, ऐका महाराज— २ स्वर व व्यंजनें ही ज्या रूपाची सुंदर कांति आहे, तें शब्दमात्र म्हणजे संपूर्ण वेद हीच तुझी उत्तम व व्यापक गणेशमूर्ति होय; ३ असें पहा कीं, मन्वादिकांच्या स्मृति हेच त्या शरिराचे अवयव असून त्याची अंगलोट अवर्णनीय आहे; व त्यांतील अर्थ ही सौंदर्याची खाण आहे; ४ अठरा पुराणें हींच रत्नखचित भूषणें होत; व त्यांतील पदें हा त्यांचा घाट असून त्यांतील गर्भित अर्थ हींच कोंदणें होत; ५ उत्तम पदरचना हेंच रंगविलेलें वस्त्र होय; व त्या पदांतील अलंकार हेच लकलकीत लांबरुंद वाण होत; ६ काव्यें आणि नाटकें पहा—त्यांची कौतुकानें योजना करूं म्हटलें, तर करगोट्याच्या घागऱ्यांच्या ठिकाणीं होते, आणि त्यांतील अर्थ हा त्या घागऱ्यांचा मंजुळ ध्वनि होतो; ७ मार्मिक दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे, त्यांतील श्लेषांच्या पर्यायांचीं उत्तम स्थलें हींच कोणी ह्या घागऱ्यांमधील रत्नें शोभतात; ८ व्यासादिकांची बुद्धि हीच त्यांवरील मेखलेच्या (कमरेच्या शेल्याच्या) ठिकाणीं शोभते; व त्या बुद्धीचा सरळपणा मेखलेच्या पदराच्या शेव्यांप्रमाणें झळकतो; ९ असें पहा कीं, सहा शास्त्रें हेच गणपतीचे सहा हात होत; आणि म्हणूनच त्यांतील भिन्नाभिन्न अभिप्राय हीं त्या त्या हातांतील निरनिराळीं शस्त्रें होत; १० तेव्हां तर्कशास्त्र हा फरशु, न्यायशास्त्र हा अंकुश, आणि वेदांतशास्त्र हें गोड व रसाळ मोदकाच्या ठिकाणीं शोभतें; ११ वार्तिककारांच्या व्याख्यानानें स्वभावतःच खंडित झालेलें बौद्धमत हें, एका हातांत असणाऱ्या मोडक्या दांताच्या ठिकाणीं शोभतें; १२ मग, कल्याणकारक व वरदायक असा जो हस्त, तो, सत्कारवाद म्हणजे ब्रह्मविषयक वाद होय; धर्म आणि प्रतिष्ठा यांची ज्यापासून स्थापना होते, तो अभयहस्त होय; १३ ज्या ठिकाणीं महासुखाचा परमानंद आहे, तो अति निर्मळ विचार हाच सरळ सोंडेचा सोट होय; १४ तसाच उत्तम संवाद हा सरळ व शुभ्र दांताचे ठिकाणीं असून, ज्ञानदृष्टि म्हणजे त्या विघ्नराजाचे सूक्ष्म नेत्र होत; १५ पूर्व व उत्तर ह्या मीमांसा मला कानांच्या ठिकाणीं भासल्या; बोधामृत हा गंडस्थलांतून निघणारा मद, व त्याचें सेवन करणारे मुनि हेच भ्रमर होत; १६ त्यांतील प्रमेयें हींच गंडस्थलावरील पोंवळ्यांच्या ठिकाणीं असून, एकाच तात्पर्याचे असे द्वैत व अद्वैत सिद्धांत हे गंडस्थलांच्या ऐवजीं शोभतात; १७ त्या गंडस्थलावरील टवटवीत व सुगंधि फुलें म्हणजे ज्ञानमकरंदानें परिपूर्ण असलेलीं दशोपनिषदें होत; १८ ॐकारांतील अकार हा दोन्ही चरणांचे ठिकाणीं, उकार हा विशाल उदराचे ठिकाणीं, व मकार हा सर्व अवयवांत श्रेष्ठ अशा मस्तकाचे ठिकाणीं आहे; १९ अकार, उकार व मकार हे ज्या वेळेस एकत्र झाले, त्या वेळेस त्यांत शब्दब्रह्माचा समावेश होऊन ॐकार हें रूप बनलें. त्या आदि-बीजाला मी श्रीगुरु निवृत्तिनाथांच्या कृपेनें नमस्कार करितों. २० आतां,

आतां अभिनव वाग्विलासिनी । जे चातुर्यार्थकलाकामिनी । ते श्रीशारदा विश्वमोहिनी । नमिली मियां ॥२१॥ मज हृदयीं सद्गुरु । जेणें तारिलों हा संसारपूरु । म्हणऊनि विशेषें अत्यादरु । विवेकावरी ॥२२॥ जैसें डोळ्यां अंजन भेटे । ते वेळीं दृष्टीसी फांटा फुटे । मग वास पाहिजे तेथ प्रगटे । महानिधी ॥२३॥ का चिंतामणि आलिया हातीं । सदा विजयवृत्ति मनोरथीं । तैसा मी पूर्णकाम श्रीनिवृत्ति । ज्ञानदेव म्हणे २४ म्हणोनि जाणतेनें गुरु भजिजे । तेणें कृतकार्य होइजे । जैसें मूळसिंचनें सहजें । शाखापल्लव संतोषती ॥२५॥ का तीर्थें जियें त्रिभुवनीं । तियें घडती समुद्रावगाहनीं । ना तरी अमृतरसास्वादनीं । रस सकळ ॥२६॥ तैसा पुढतपुढती तोचि । मियां अभिवंदिला श्रीगुरुचि । जो अभिलाषित मनोरुचि । पुरविता तो ॥२७॥ आतां अवधारा कथा गहन । जे सकळ कौतुकां जन्मस्थान । कीं अभिनव उद्यान । विवेकतरूचें ॥२८॥ ना तरी सर्व सुखाची आदि । जे प्रमेयमहानिधि । नाना नवरससुधाब्धि । परिपूर्ण हे ॥२९॥ कीं परमधाम प्रकट । सर्व विद्यांचें मूळपीठ । शास्त्रजातां वसौट । अशेषांचें ॥३०॥ ना तरी सकळ धर्मांचें माहेर । सज्जनांचें जिव्हार । लावण्यरत्नभांडार । शारदेचें ॥३१॥ नाना कथारूपें भारती । प्रकटली असे त्रिजगतीं । आविष्करोनि महामती । व्यासाचिये ॥३२॥ म्हणोनि हा काव्यां रावो । ग्रंथ गुरुवतीचा ठावो । एथूनि रसां झाला आवो । रसाळपणाचा ॥३३॥ तेवींचि आइका आणीक एक । एथूनि शब्दश्री सच्छास्त्रिक । आणि महाबोधीं कोंवळीक । दुणावली ॥३४॥ एथ चातुर्य शाहणें झालें । प्रमेयें रुचीस आलें । आणि सौभाग्य पोखलें । सुखाचें एथ ॥३५॥ माधुर्यी मधुरता । शृंगारीं सुरेखता । रूढपण उचितां । दिसलें भलें ॥३६॥ एथ कळाविदपण कळा । पुण्यासि प्रताप आगळा । म्हणऊनि जनमेजयाचे अवलीळा । दोष हरले ॥३७॥ आणि पाहतां नावेक । रंगीं सुरंगतेची आगळिक । गुणां सगुणपणाचें बिक । बहुवस एथ ॥३८॥ भानुतेजें धवळलें । जैसें त्रैलोक्य दिसे उजळिलें । तैसें व्यासमती कवळिलें । मिरवे विश्व ३९ का सुक्षेत्रीं बीज घातलें । तें आपुलियापरी विस्तारलें । तैसें भारतीं सुरवाडलें । अर्थजात ॥४०॥ ना तरी नगरांतरीं वसिजे । तरी नागरेंचि होइजे । तैसें व्यासोक्तितेजें । धवळत सकळ ॥४१॥ कीं प्रथमवयसाकाळीं । लावण्याची नव्हाळी । प्रकटे जैसी आगळी । अंगनाअंगीं ॥४२॥ ना तरी उद्यानीं माधवी घडे । तेथ वनशोभेची खाणी उघडे । आदिलापासोनि अपाडें । जियापरी ॥४३॥ नाना घनीभूत सुवर्ण । जैसें न्याहाळितां साधारण । मग अळंकारीं बरवेपण । निवाडु दावी ॥४४॥ तैसें व्यासोक्ती अळंकारिलें । आवडे तें बरवेपण पांतलें । तें जाणोनि काय आश्रयिलें । इतिहासीं ॥४५॥ नाना पुरतियें प्रतिष्ठेलागीं । सानीव धरूनि आंगीं । पुराणें आख्यानरूपें जगीं । भारता आलीं ॥४६॥ म्हणऊनि महाभारतीं नाहीं । तें नोहे लोकीं तिहीं । येणें कारणें म्हणिपे पाहीं । व्यासोच्छिष्ट जगत्रय ॥४७॥ ऐसी जगीं सुरस कथा । जे जन्मभूमि परमार्था । मुनि सांगे नृपनाथा । जनमेजया ॥४८॥ जें अद्वितीय उत्तम । पवित्रैक निरुपम । परम मंगलधाम । अवधारिजो ॥४९॥

१ सरस्वती. २ स्वामिणी. ३ जगाला मोह घालणारी. ४ पायाळूच्या डोळ्यांत. ५ सुगावा. ६ द्रव्याचा ठेवा. ७ समुद्राच्या स्नानानें. ८ सेवनानें. ९ पुनः पुनः. १० प्रार्थिला. ११ इच्छित. १२ अपूर्व. १३ बाग. १४ अथवा. १५ सर्व शास्त्रांचें. १६ स्थान, आश्रय. १७ सर्वांचें. १८ जिव्हांळा, आनंद देणारी. १९ सरस्वती. २० प्रवेश करून. २१ राजा. २२ थोरपणाचा. २३ ठौल. २४ शास्त्रीय लक्ष्मी. २५ शास्त्रियपणा. २६ आत्मबोधांत. २७ कोमलता. २८ तत्त्वार्थ. २९ पुष्ट झालें. ३० श्रेष्ठत्व. ३१ योग्य. ३२ कुशलता. ३३ अधिक. ३४ सहज. ३५ सामर्थ्य. ३६ पुष्कळ. ३७ शोभे. ३८ सुखावलें. ३९ ज्ञानमात्र. ४० शहाणा. ४१ तारुण्यदशा. ४२ शोभा. ४३ स्त्री. ४४ वसंत ऋतु. ४५ पूर्वीपेक्षां. ४६ विशेषतः. ४७ लगड. ४८ वेगळें. ४९ प्राप्त झालें. ५० नम्रता, लघुत्व. ५१ वैशंपायन.

अपूर्व अशा वाणीचे ठिकाणीं विलास करणारी, चातुर्य, अर्थ व कला यांची स्वामिणी, आणि विश्वाला मोहित करणारी अशी जी श्रीसरस्वती, तिला मी नमस्कार करितों. २१ माझ्या हृदयांत वास करणारे जे सद्गुरु, त्यांच्या कृपेनें संसारमहापुरांतून मी पार पडलों; म्हणून विचारावर माझी विशेष प्रीति जडली. २२ ज्याप्रमाणें पायाळूच्या डोळ्यांत अंजन घातलें म्हणजे त्याची दृष्टि चोहींकडे फांकून त्यास सुगावा लागेल तेथें भूमिगत द्रव्याचा ठेवा दिसूं लागतो, २३ किंवा चिंतामणि हातीं आल्यावर ज्याप्रमाणें मनांतील सर्व हेतु पूर्ण होतात, त्याप्रमाणें, ज्ञानदेव म्हणतात कीं, श्रीगुरु निवृत्तींच्या कृपेनें माझे सर्व हेतु नेहमीं तडीस जातात. २४ म्हणून, जे शहाणे आहेत त्यांनी श्रीगुरूची सेवा करावी, म्हणजे त्यांच्या मनांतील सर्व हेतु सिद्धीस जातील. ज्याप्रमाणें झाडाच्या मुळाशीं पाणी घातलें म्हणजे फांद्या व पानें आपोआप टवटवीत होतात, २५ किंवा त्रिभुवनांत जितकीं तीर्थें आहेत तितक्या सर्वांचें श्रेय एका समुद्रांत स्नान केल्यानें येतें, अथवा अमृतरसाचें सेवन केलें असतां सर्व रस सेवन केल्याप्रमाणें होतें, २६ त्याचप्रमाणें, इच्छित कामना पूर्ण करणारे जे श्रीगुरु, त्यांसच मी पुनः पुनः अभिवंदन करितों. २७ आतां, यापुढें, सर्व कौतुक उत्पन्न करणारी, अथवा विचाररूप वृक्षांची अपूर्व बागच अशी गहन कथा ऐका. २८ ती सर्वसुखदायक व अर्थरूपी केवळ मोठा ठेवा, अथवा नवरसांनीं पूर्ण भरलेला असा अमृतसिंधुच आहे; २९ किंवा मोक्षाचें स्थान, अथवा सर्व विद्यांचें माहेरघर, किंबहुना तिच्या आश्रयानें सर्व शास्त्रें आहेत; ३० हें सर्व धर्मांचें माहेर, किंवा सज्जनांचा जिव्हाळा, अथवा सरस्वतीचा लावण्यरूपी रत्नांचा ठेवाच आहे. ३१ किंवा सरस्वती ही श्रीव्यासांच्या महामतींत प्रवेश करून कथामिषानें या त्रिजगांत प्रगट झाली आहे. ३२ म्हणून, ही कथा सर्व काव्यांचा राजा असून, ग्रंथाच्या थोरपणाचें ठिकाण आहे; व येथून शृंगारादिक नवरसांना रसाळपणाचा विशेष डौल आला. ३३ तसेंच आणखी एक गोष्ट ध्यानांत ठेवा कीं, या वेळेपासूनच शब्दरूपी लक्ष्मीस शास्त्रीयपणा येऊन, आत्मबोधाच्या ठिकाणीं दुप्पट कोमलपणा आला. ३४ या कथेपासूनच चातुर्य शहाणें झालें; तत्त्वार्थाला जास्त रुचि आली; आणि सुखाच्या सौभाग्याची वृद्धि झाली. ३५ माधुर्याला मधुरपणा, शृंगाराला सुरेखपणा व योग्य वस्तूस श्रेष्ठपणा येऊन त्या सर्व उत्तम रीतीनें शोभूं लागल्या. ३६ या कथेपासूनच कलांना कौशल्य प्राप्त झालें, व पुण्याचा प्रताप फार वाढला; म्हणूनच, [अठरा दिवसांत भारताचीं अठरा पर्वें ऐकल्यामुळें] जनमेजयाचे [ब्रह्महत्येचे] दोष नाहींतसे झाले. ३७ आणि क्षणभर पाहूं लागलें असतां शृंगारादिक रसांस विशेष सुरेखपणा आला, व गुणाला चांगल्या गुणांचें विशेष सामर्थ्य या कथेनें आलें. ३८ ज्याप्रमाणें सूर्योदय झाल्यावर त्रैलोक्यावर उजेड पडतो, त्याप्रमाणें व्यासांच्या बुद्धींतून ही कथा निघाल्यामुळें सर्व जगावर उजेड पडून तें शोभलें ३९ किंवा चांगल्या शेतांत बीं पेरलें असतां त्याचा जसा सहज उत्तम विस्तार होतो, तसे या भारती कथेंत सर्व विषय शोभिवंत झाले आहेत. ४० अथवा, नगरांत राहिल्यावर ज्याप्रमाणें मनुष्य शहाणा होतो, त्याप्रमाणें व्यासांच्या वाणीच्या तेजामुळें सर्व जग ज्ञानमय झालें. ४१ तसेंच तारुण्यदशेंत साड्यांची शोभा स्त्रियांच्या अंगीं जशी विशेष दृष्टीस पडते, ४२ किंवा ज्याप्रमाणें बागेंत वसंत ऋतु निघाल्यावर वनशोभेची जणूं काय खाणच उघडून पहिल्यापेक्षां विशेष शोभा येते, ४३ अथवा सोन्याच्या लगडी पाहिल्या असतां दिसण्यांत साधारण दिसतात—पण त्यांचेच दागिने बनविले म्हणजे त्यांची शोभा ज्याप्रमाणें कांहीं निराळीच दिसते, ४४ त्याप्रमाणें, व्यासांच्या वाणीनें भारती कथा सांगण्याचें पतकरिलें, व तिला जशी हवी तशी शोभा आल्यामुळेंच कीं काय, इतिहासांनीं आपण होऊनच त्या कथेचा आश्रय केला; ४५ किंवा पूर्ण प्रतिष्ठा प्राप्त होईल म्हणून, अंगीं नम्रता धरून सर्व पुराणें आख्यानरूपानें भारतांत येऊन जगांत प्रसिद्धीस आलीं. ४६ म्हणून, भारतांत जी कथा नाहीं ती त्रैलोक्यांतही नाहीं. यावरून, सर्व जगांत ज्या कथा आहेत त्या व्यासांच्या उष्टया आहेत असें म्हणतात. ४७ अशी ही गोड व केवळ परमार्थाच्या उत्पत्तीचें स्थानच अशी कथा वैशंपायन हे जनमेजय राजास सांगतात. ४८ ती कथा अद्वितीय, उत्तम, पवित्र, उपमारहित आणि अतिकल्याणकारक अशी आहे; ती ऐका. ४९

आतां भारतकमळपरागु । गीताख्य प्रसंगु । जो संवादला श्रीरंगु । अर्जुनेसीं ॥५०॥ ना तरी शब्दब्रह्माब्धि । मथियला व्यासबुद्धी । निर्वेडिलें निरवधि । नवनीत हें ॥५१॥ मग ज्ञानाग्निसंपर्कें । कडसिलें विवेकें । पद आलें परिपाकें । आमोदासी ॥५२॥ जें अपेक्षिजे विरक्तीं । सदा अनुभविजे संतीं । सोऽहंभावें पारंगतीं । रमिजे जेथ ॥५३॥ जें आकर्णिजे भक्तीं । जें आदिवंद्य त्रिजगतीं । तें भीष्मपर्वीं संगती । सांगिजेल ॥५४॥ जें भगवद्गीता म्हणिजे । जें ब्रम्हेशांनीं प्रशंसिजे । जें सनकादिकीं सेविजे । आदरेसीं ॥५५॥ जैसें शारदीचिये चंद्रकळे । माजीं अमृतकण कोंवळे । ते वेंचिती मनें मवाळें । चकोरतलगें ॥५६॥ तियांपरी श्रोता । अनुभवावी हे कथा । अति हळुवारपण चित्ता । आणुनियां ॥५७॥ हें शब्देंवीण संवादिजे । इंद्रियां नेणतां भोगिजे । बोलाआदि झोंबिजे । प्रमेयासी ॥५८॥ जैसे भ्रमर पराग नेती । परी कमळदळें नेणती । तैसी परी आहे सेवितीं । ग्रंथीं इये ॥५९॥ का आपुला ठावो न सांडितां । आलिंगिजे चंद्र प्रकटतां । हा अनुराग भोगितां । कुमुदिनी जाणे ॥६०॥ ऐसेनि गंभीरपणें । स्थिरावलेनि अंतःकरणें । आथिला तोचि जाणे । मानूं इये ॥६१॥ अहो अर्जुनाचिये पांती । जे परिसणया योग्य होती । तिहीं कृपा करूनि संतीं । अवधान द्यावें ॥६२॥ हें सलगी म्यां म्हणितलें । चरणां लागोनि विनविलें । प्रभू सखोल हृदय आपुलें । म्हणऊनियां ॥६३॥ जैसा स्वभाव मायबापांचा । अपत्य बोले जरी बोबडी वाचा । तरी अधिक तयाचा । संतोष आथी ॥६४॥ तैसा तुम्हीं मी अंगिकारिला । सज्जनीं आपुला म्हणितला । तरी उणें सहजें उपसाहला । प्रार्थूं काई ॥६५॥ परी अपराध तो आणीक आहे । जे मी गीतार्थ कवळूं पाहें । ते अवधारा विनवूं लाहें । म्हणऊनियां ॥६६॥ हें अनोविर न विचारितां । वायांचि धिंवसा उपनला चित्ता । येऱ्हवीं काय भानुतेजीं खद्योतां । शोभा आथी ॥६७॥ कीं टिटिभू चांचूवरी । माप सूये सागरीं । मी नेणतु त्यापरी । प्रवर्तें एथ ॥६८॥ आयका आकाश गिंवसावें । तरी आणीक त्याहुनि थोर होआवें । म्हणऊनि अपाड हें आघवें । निर्धारितां ॥६९॥ तया गीतार्थाची थोरी । स्वयें शंभू विवरी । जेथ भवानी प्रश्न करी । चमत्कारोनी ॥७०॥ तेथ हरु म्हणे नेणिजे । देवी जैसें का स्वरूप तुझें । तैसें हें नित्य नूतन देखिजे । गीतातत्त्व ॥७१॥ हा वेदार्थसागरु । जया निद्रिताचा घोरु । तो स्वयें श्रीसर्वेश्वरु । प्रत्यक्ष अनुवादला ॥७२॥ ऐसें जें अगाध । जेथ वेडावती वेद । तेथ अल्प मी मतिमंद । काय होय ॥७३॥ हें अपार कैसेनि कवळावें । महातेज कवणें धवळावें । गगन मुठीं सुवावें । मशकें केवीं ॥७४॥ परी एथ असे एक आधारु । तेणेंचि बोलें मी सधरु । जें सानुकूल श्रीगुरु । ज्ञानदेव म्हणे ॥७५॥ येऱ्हवीं तरी मी मूर्खु । जरी जाहला अविवेकु । तऱ्ही संतकृपादीपकु । सोज्वळु असे ॥७६॥ लोहाचें कनक होये । हें सामर्थ्य परिसींच आहे । कीं मृतही जीवित लाहे । अमृतसिद्धि ॥७७॥ जरी प्रगटे सिद्धसरस्वती । तऱ्ही मुकेया आथी भारती । एथ वस्तुसामर्थ्यशक्ती । नवल कायी ॥७८॥ का जयातें कामधेनु माय । तयासी अप्राप्य कांहीं आहे । म्हणऊनि मी प्रवर्तों लाहें । ग्रंथीं इये ॥७९॥ तरी न्यून तें पुरतें । अधिक तें सरतें । करूनि घ्यावें हें तुमतें । विनवीत असें ॥८०॥

१ भारतरूपी कमळाचे रेणु. २ वेदरूप समुद्र. ३ काढलें. ४ अपार. ५ कढविलें. ६ स्वरूप. ७ पक्वतेनें. ८ वास, रुचि. ९ ब्रह्मा आणि शंकर. १० शरदृतूच्या. ११ पौर्णिमेच्या चंद्र. १२ प्राशन करितात. १३ चकोर पक्ष्यांचीं पोरें. १४ मऊपणा. १५ बोलावी. १६ रेणु. १७ कमळाच्या पाकळ्या. १८ प्रकार. १९ प्रीति. २० चंद्रविकासिनी कमल. २१ सुसंपन्न, २२ खुबी, रहस्य. २३ पंक्तीला. २४ लडिवाळपणानें. २५ आहे. २६ क्षमा करण्याला. २७ स्पष्ट करूं. २८ आवरण्यास कठिण. २९ धैर्य. ३० उपजला. ३१ काजव्याला. ३२ टिटवी. ३३ चोंचीनें. ३४ घाली. ३५ कवटाळावें. ३६ अशक्य. ३७ सर्व. ३८ चर्चा करी. ३९ घोरणें. ४० बोलला. ४१ गहन. ४२ स्तब्ध राहतात. ४३ उजळावें. ४४ घालावें, धरावें. ४५ चिलटानें. ४६ धैर्यानें. ४७ लकलकीत. ४८ पावतो. ४९ मुक्याला. ५० वाणी. ५१ सोडून द्या.

आतां, भारत हेंच कोणी कमल, व भगवंतांनीं स्वतः अर्जुनास सांगितलेला गीताविषय हाच त्यांतील पुष्परेणु होय. ५० अथवा, व्यासांनीं वेदरूप समुद्र बुद्धिरूप रवीनें घुसळून त्यांतून हें गीतारूप अनुपमेय नवनीत काढिलें; ५१ त्यास ज्ञानरूपी अग्नीचा विचाररूपी मंद जाळ लावून तें पुरें कढविल्यावर त्याचें सुवासिक तूप बनलें. ५२ त्याची वैराग्यवंत इच्छा करितात, संत नेहमीं सेवन करितात, व ब्रह्मनिष्ठ देखील त्याच्या ठिकाणीं रममाण होतात. ५३ जें भक्तांनीं ऐकण्याला योग्य व सर्व जगांत परमपूज्य आहे, तें भीष्मपर्वामध्यें सांगितलें आहे. ५४ त्याला 'भगवद्गीता' असें म्हणतात; ब्रह्मा व शंकर हे तिची स्तुति करितात; व सनकादिक अति आदरानें तिचें सेवन करितात. ५५ ज्याप्रमाणें शरदृतूंतील पौर्णिमेच्या चांदण्याचे कोंवळे कोंवळे अमृत-कण चकोर पक्ष्यांचीं पिलें हळुवार मनानें प्राशन करितात, ५६ त्याचप्रमाणें श्रोत्यांनीं चित्ताची एकाग्रता करून या भगवद्गीतेचा अनुभव घ्यावा. ५७ या गीतेंतील कथेचा बोलल्याशिवाय विचार करावा, इंद्रियांना न कळत अनुभव घ्यावा, आणि ती ऐकण्याचे पूर्वी तिच्यांतील रहस्य जाणून घ्यावें. ५८ ज्याप्रमाणें भ्रमर कमलदलाला न समजूं देतां त्यांतील पुष्परेणु सेवन करतात, त्याप्रमाणें हा ग्रंथ समजून घेण्याची पद्धत आहे. ५९ किंवा चंद्रप्रकाश होण्याबरोबर चंद्रविकासिनी कमलिनी उमलून आपली जागा न सोडतां ज्याप्रमाणें चंद्राला प्रीतीनें आलिंगन देण्याचें सौख्य जाणते, ६० त्याप्रमाणें, गांभीर्यानें ज्याचें मन स्थिर झालें आहे, तोच या कथेचें रहस्य जाणतो. ६१ अहो, अर्जुनाच्या योग्यतेचे जे श्रवण करणारे असतील, त्या संतांनीं कृपा करून इकडे लक्ष द्यावें. ६२ प्रभो, आपलें हृदय फार गंभीर आहे, म्हणून माझी आपल्या चरणांपाशीं लडिवाळपणानें ही विनंती आहे. ६३ ज्याप्रमाणें आपलें मूल बोबडें बोललें तरी आईबापांना त्याचा स्वभावतःच अधिक संतोष वाटतो, ६४ त्याप्रमाणें माझा तुम्हीं सज्जनांनीं अंगीकार केला असून, ज्या अर्थी मला आपला म्हटलें आहे, त्या अर्थी माझें जें कांहीं उणें असेल तें तुम्ही सहज सहन कराल! त्याबद्दल म्हणजे मला आपली प्रार्थना केली पाहिजे असें नाहीं! ६५ परंतु जो अपराध म्हणून माझ्या हातून घडत आहे, तो निराळाच आहे; तो—गीतेचा अर्थ मी स्पष्ट करूं पहात आहें, आणि इकडे लक्ष द्या अशी तुम्हांला विनंती करीत आहें—हा होय. ६६ हें गीतार्थानें काम फार कठिण आहे याचा विचार मनांत न करतां तो स्पष्ट करण्याविषयीं माझ्या चित्तांत व्यर्थ धैर्य उत्पन्न झालें आहे; बाकी सूर्याच्या तेजापुढें काजव्याचें तेज काय पडणार? ६७ किंवा [आपलीं पिलें समुद्रांत पडलीं असतां त्यांना काढण्याकरितां] ज्याप्रमाणें समुद्र कोरडा करण्यासाठीं टिटवीनें आपल्या चोंचीनें पाणी उपसण्याचा प्रयत्न केला, त्याप्रमाणें मी अज्ञानी, गीतेचा अर्थ करण्याकरितां प्रवृत्त झालों आहें. ६८ असें पहा, आकाशाचें आकलन करावयाचें म्हटलें म्हणजे ज्याप्रमाणें त्याहून मोठें झालें पाहिजे, त्याचप्रमाणें वास्तविक पाहतां माझें हें कृत्य अवघड आहे. ६९ या गीतार्थाची थोरवी एवढी आहे कीं, स्वतः शंकर त्याची चर्चा करीत असतां भवानीला चमत्कार वाटून तिनें शंकराला प्रश्न केला ७० असतां शंकर म्हणाले, "हे मायादेवी, तुझ्या स्वरूपाचा जसा अंत लागत नाहीं, त्याप्रमाणें, ह्या गीतातत्त्वापासून नित्य नवा आनंद प्राप्त होत असल्यामुळें त्याचाही पार लागत नाहीं. ७१ ज्या सर्वेश्वराच्या केवळ [योगनिद्रेंतील] घोरण्यापासून वेद उत्पन्न झाले, त्या जगदीश्वरानें हें गीताशास्त्र जागृदावस्थेमध्यें स्वतः [अर्जुनाला] सांगितलें." ७२ असें हें गीताशास्त्र गहन असून याच्या ठिकाणीं वेदांची देखील मति गुंग होऊन गेली; तेव्हां अशा ठिकाणीं अल्प व मतिमंद असा जो मी, त्या माझी काय कथा? ७३ हें अपार गीतातत्त्व कोणत्या उपायानें समजून घ्यावें? सूर्याच्या तेजाला कोणीं उजळा द्यावा? व चिलटानें आपल्या मुठींत आकाश कसें धरावें? ७४ परंतु, ज्ञानदेव म्हणतात, ज्या अर्थी श्रीगुरु मला अनुकूल आहेत, त्या अर्थी एवढें महत्कृत्य करण्याला त्यांचाच एक आधार आहे, व याचमुळें मला धीर आला आहे. ७५ एरवीं मी खरोखर मूर्ख असून अविचाराचीच गोष्ट करीत आहें; तथापि तुम्हा संतांचा कृपादीप लकलकीत आहे हें मी माझें भाग्य समजतों. ७६ परिसाच्या सामर्थ्यानें लोखंडाचें सोनें होतें; किंवा मेलेल्या मनुष्यास अमृत पाजिलें असतां तो जिवंत होतो; ७७ अथवा सरस्वतीच प्रसन्न झाली तर मुक्याला देखील वाचा फुटते; तेव्हां यांत नवल नसून हें केवळ वस्तुमाहात्म्य आहे. ७८ कामधेनु ज्याची आई, त्याला दुर्लभ असें काय आहे? म्हणून मी हा ग्रंथ करण्यास प्रवृत्त झालों; ७९ तरी कमी असेल तें पुरें करून अधिक असेल तें सोडून द्या, एवढी माझी आपणांस विनंती आहे. ८० महाराज,

आतां देइजे अवधान । तुम्हीं बोलविला मी बोलेन । जैसें चेष्टे सूत्राधीन । दारुयंत्र ॥८१॥ तैसा मी अनुग्रहीतु । साधूंचा निरूपितु । ते आपला अलंकारितु । भलतयापरी ॥८२॥ तंव श्रीगुरु म्हणती राही । हें तुज बोलावें नलगे कांहीं । आतां ग्रंथा चित्त देईं । झडकरी वेगें ॥८३॥ या बोला निवृत्तिदासु । पावूनि परम उल्हासु । म्हणे परिसा मना अवकाशु । देऊनियां ॥८४॥

धृतराष्ट्र उवाच—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय॥१॥

अन्वय-(हे) संजय ! धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे युयुत्सवः समवेताः मामकाः पांडवाः च एव किम् अकुर्वत. ॥ १ ॥

तरी पुत्रस्नेहें मोहितु । धृतराष्ट्र असे पुसतु । म्हणे संजया सांगे मातु । कुरुक्षेत्रींची ॥८५॥ जें धर्मालय म्हणिजे । तेथ पांडव आणि माझे । गेले असती व्याजें । झुंझाचेनि ॥८६॥ तरी तिहीं येतुलां अवसरीं । काय किजत असे येरयेरीं । तें झडकरी कथन करी । मजप्रती ॥८७॥

संजय उवाच—

दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥२॥
पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥३॥

अन्वय—तदा व्यूढं पांडवानीकं दृष्ट्वा तु राजा दुर्योधनः आचार्यम् उपसंगम्य वचनं अब्रवीत् ॥ २ ॥ (हे) आचार्य, तव धीमता शिष्येण द्रुपदपुत्रेण व्यूढां एतां पांडुपुत्राणाम् महती चमूं पश्य. ॥ ३ ॥

तिये वेळीं तो संजय बोले । म्हणे पांडवसैन्य उचललें । जैसें महाप्रळयीं पसरलें । कृतांतमुख ॥८८॥ तैसें तें घनदाट । उठावलें एकवाट । जैसें उसळलें कालकूट । धरी कवण ॥८९॥ नातरी वडवानल सांदुकला । प्रलयवातें पोखला । सागर शोषूनि उधवला । अंबरासी ॥९०॥ तैसें दळ दुर्धर । नानाव्यूहीं परिकर । अवगमलें भयासुर । तिये काळीं ॥९१॥ तें देखोनि दुर्योधनें । अव्हेरिलें कवणें मानें । जैसें न गणिजे पंचाननें । गजघटांतें ॥९२॥ मग द्रोणापासीं आला । तयातें म्हणे हा देखिला । कैसा दळभार उचलला । पांडवांचा ॥९३॥ गिरिदुर्ग[13] जैसे चालते । तैसे विविध व्यूह संभवते । रचिले आथी बुद्धिमंतें । द्रुपदकुमरें ॥९४॥ जो का तुम्हीं शिक्षापिला । विद्या देऊनि कुरुठा केला । तेणें हा सैन्यसिंधु पाखरिला । देखदेख ॥ ९५ ॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

अन्वय-अत्र महेष्वासाः युधि भीमार्जुनसमाः शूराः युयुधानः विराटः द्रुपदः महारथः ॥ ३ ॥

आणीकही असाधारणें । जे शस्त्रास्त्रीं प्रवीण । क्षात्रधर्मीं निपुण । वीर आहाती ॥ ९६ ॥ जे बळें प्रौढी पौरुखें[19] । भीमार्जुनांसारिखे । ते सांगेन कौतुकें । प्रसंगेंची ॥९७॥ एथ युयुधान सुभटु । आला असे विराटु । महारथीश्रेष्ठु । द्रुपद वीर ॥ ९८ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥
युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥६॥

अन्वय—धृष्टकेतुः चेकितानः च वीर्यवान् काशिराजः पुरुजित् च कुंतिभोजः च नरपुंगवः शैब्यः च विक्रांतः युधामन्युः च वीर्यवान् उत्तमौजाः सौभद्रः च द्रौपदेयाः एवं सर्वे महारथाः [संति.]

चेकितान धृष्टकेतु । काशिराज वीर विक्रांतु[21] । उत्तमौजा नृपनाथु । शैब्य देख ॥ ९९ ॥ हा कुंतिभोज

१ नाचे. २ सुताच्या योगानें. ३ कळसूत्री लांकडी बाहुली. ४ स्वस्थपणा. ५ निमित्तानें. ६ युद्धाच्या. ७ इतका. ८ खवळलें. ९ भडकला. १० प्रदीप्त झाला. ११ सिंहानें. १२ हत्तींच्या कळपांना. १३ डोंगरी किल्ले. १४ सैन्यरचना. १५ धृष्टद्युम्नानें. १६ पढविला. १७ धर. १८ महान. १९ पुरुषार्थानें. २० महायोद्धा. २१ पराक्रमी.

आतां आपण इकडे लक्ष द्यावें; कारण, जर आपण मला बोलण्याची शक्ति दिली, तर मी बोलेन. ज्याप्रमाणें कळसूत्री लांकडाची बाहुली दोऱ्याचे आधारानें नाचते, ८१ त्याप्रमाणें मी तुमच्या कृपेंतला असून आज्ञाधारक आहें; तर, हे साधो, तुम्ही मला आपल्या इच्छेप्रमाणें वाटेल तसा नटवा. ८२ तेव्हां श्रीगुरु म्हणतातः "हें तूं आम्हांला सांगावेंस असें नाहीं; आतां या गोष्टी बाजूस ठेऊन गीतार्थ सांगण्याकडे लक्ष दे." ८३ हें श्रीगुरूंचें भाषण ऐकून निवृत्तिदास ज्ञानदेव मनांत अतिसंतुष्ट होऊन म्हणतात कीं, मी बोलतों तें स्वस्थ मनानें ऐका. ८४

धृतराष्ट्र म्हणाला:—संजया, धर्माचें ठिकाण जें कुरुक्षेत्र, तेथें युद्धाच्या इच्छेनें एके ठिकाणीं जमलेल्या माझ्या व पंडूच्या मुलांनीं काय केलें? ॥१॥

पुत्राच्या प्रेमानें मोहित झालेला धृतराष्ट्र राजा संजयास म्हणाला, "संजया, कुरुक्षेत्राची काय हकीगत आहे ती मला सांग. ८५ ज्या कुरुक्षेत्राला धर्माचें ठिकाण असें म्हणतात, तेथें माझे व पंडूचे पुत्र युद्ध करण्याच्या निमित्तानें गेले आहेत, ८६ तर ते परस्परांत एवढा वेळपर्यंत काय करीत आहेत तें मला लवकर सांग." ८७

संजय म्हणाला:— पांडवसैन्याची व्यूहरचना पाहिली, तेव्हां दुर्योधन राजा द्रोणाचार्यांजवळ जाऊन त्यांस म्हणाला, ॥ २ ॥ "अहो गुरु महाराज, आपला बुद्धिमान शिष्य जो द्रुपदाचा मुलगा धृष्टद्युम्न, त्यानें या पांडवांच्या प्रचंड सेनेची केलेली व्यूहरचना पहा. ॥३॥

तेव्हां संजय म्हणाला:—ज्याप्रमाणें महाप्रलयाचे वेळीं काळाचें तोंड पसरलेलें असतें, त्याप्रमाणें पांडवांचें सैन्य खवळलें. ८८ अशा प्रकारें सर्व पांडवसैन्य एकदम तयार झालें, तेव्हां त्याला कोण आवरणार? ज्याप्रमाणें काळकूट विष उसळलें असतां त्याचें शमन कोणाच्यानें करवत नाहीं, ८९ किंवा वडवानल पेटून तो प्रलयवातानें भडकल्यावर ज्याप्रमाणें समुद्रांतील पाण्याचें शोषण करून आकाशापर्यंत प्रदीप्त होतो, ९० त्याप्रमाणें पांडवांचें भयंकर सैन्य नानाप्रकारच्या व्यूहरचनेनें तयार केलेलें असल्यामुळें त्या वेळेस अति भेसूर असें दिसलें. ९१ [परंतु] ज्याप्रमाणें हत्तींचे कळप पाहून सिंह त्यांना कःपदार्थ मानतो, त्याप्रमाणें दुर्योधनानें पांडवांचें तें सैन्य पाहून त्यास यःकश्चित् मानलें. ९२ मग द्रोणाचार्यांजवळ येऊन त्यांस म्हणाला, "पांडवांचें हें सैन्य कसें उसळलें आहे पाहिलें ना? ९३ बुद्धिमान असा जो द्रुपदपुत्र धृष्टद्युम्न, त्यानें या सैन्याची अशी चमत्कारिक रचना केली आहे कीं, तें चालता डोंगरी किल्ल्यांप्रमाणेंच दिसत आहे. ९४ ज्या धृष्टद्युम्नाला तुम्हीं पढवून विद्येचें आगर केलें, त्यानें हा सेनासमुद्र चहूंकडे पसरविला आहे तो पहा. ९५

"या ठिकाणीं, मोठीं धनुष्यें धारण करणारे आणि युद्धामध्यें भीमार्जुनांसारखे पराक्रमी असे युयुधान, विराट आणि द्रुपद हे महारथी आहेत. ॥४॥

"याशिवाय आणखी शस्त्रास्त्रांत प्रवीण व क्षत्रधर्मांत निपुण असे महान महान योद्धे आहेत. ९६ हे बलानें, योग्यतेनें व पुरुषार्थानें भीमार्जुनांसारखे आहेत; यांचें सहज प्रसंगानुसार वर्णन करतों. ९७ या ठिकाणीं महायोद्धा युयुधान राजा, विराट राजा आणि श्रेष्ठ महारथी द्रुपद राजा हे आले आहेत. ९८

"धृष्टकेतु, चेकितान, पराक्रमी काशिराजा, पुरुजित्, कुंतिभोज व नरश्रेष्ठ शैब्य, ॥५॥ शूर युधामन्यु, पराक्रमी उत्तमौजा, सुभद्रेचा मुलगा अभिमन्यु व द्रौपदीचे मुलगे हे सर्व महारथी आहेत. ॥६॥

"चेकितान, धृष्टकेतु, पराक्रमी असा काशिराजा, नृपश्रेष्ठ उत्तमौजा व शैब्य राजा यांजकडे पहा. ९९ हा कुंतिभोज पहा; तसाच येथें हा युधामन्यु आलेला आहे, आणि पुरुजित् आदिकरून सर्व राजे आले आहेत ते

पाहे। एथ युधामन्यु आला आहे। आणि पुरुजितादि राय हे। सकळ देख ॥१००॥ हा सुभद्राहृदयनंदनु। जो अपरनवार्जुनु। तो अभिमन्यु म्हणे दुर्योधनु। देखे द्रोणा ॥१॥ आणीकही द्रौपदीकुमर। हे सकळही महारथी वीर। मिती नेणिजे परी अपार। मीनले असती ॥ २ ॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ७
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ८॥

अन्वय—हे द्विजोत्तम! अस्माकं तु ये विशिष्टाः मम सैन्यस्य नायकाः तान् निबोध, तान् ते संज्ञार्थं ब्रवीमि ॥७॥ भवान् भीष्मश्च कर्णश्च समितिंजयः कृपः च अश्वत्थामा विकर्णः तथैव च सौमदत्तिः ॥ ८ ॥

आतां आमुच्या दळीं नायक। जे रूढ वीर सैनिक। ते प्रसंगें आइक। सांगिजती ॥३॥ उद्देशें एक दोनी। जाणिजती बोलोनी। तुम्ही आदिकरूनी। मुख्य जे जे ॥४॥ हा भीष्म गंगानंदनु। जो प्रतापतेजस्वी भानु। रिपुगजपंचाननु। कर्ण वीर ॥५॥ या एकेकाचेनि मनोव्यापारें। हें विश्व होय संहरे। हा कृपाचार्य न पुरे। एकलाचि ॥६॥ एथ विकर्ण वीर आहे। हा अश्वत्थामा पैल पाहे। याचा अडदरु सदा वाहे। कृतांत मनीं ॥७॥ समितिंजयो सौमदत्ति।

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥९॥

अन्वय—अन्ये च मदर्थे त्यक्तजीविताः नानाशस्त्रप्रहरणाः बहवः शूरा [संति] [ये] सर्वे युद्धविशारदाः [संति.] ॥ ९ ॥

ऐसे आणीकही बहुत आहाती। जयांचिया बळा मिती। धाताही नेणे ॥८॥ जे शस्त्रविद्यापारंगत। मंत्रावतार मूर्त। हो का जें अस्त्रजात। एथूनि रूढ ९

हे अप्रतिमल्ल जगीं। पुरता प्रताप अंगीं। परी सर्व प्राणें मजचिलागीं। आराइले असती ॥११०॥ पतिव्रतेचें हृदय जैसें। पतीवांचूनि न स्पर्शे। मी सर्वस्व यां तैसें। सुभटांसी ॥११॥ आमुचिया कैजाचेनि पाडें। देखती आपुलें जीवित्व थोकडें। ऐसे निरवधि चोखडे। स्वामिभक्त॥१२॥ झुंजतीं कुळकर्णी जाणती। कळे कीर्तीसी जिती। हें बहु असो क्षात्रनीती। एथोनियां ॥१३॥ ऐसे सर्वांपरी पुरते। वीर दळीं आमुतें। आतां काय गणूं यातें। अपार हे ॥१४॥

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥१०॥

अन्वय—तत् अस्माकं भीष्माभिरक्षितम् बलं अपर्याप्तं, एतेषां तु भीमाभिरक्षितं इदं बलं पर्याप्तं ॥ १० ॥

वरी क्षत्रियांमाजी श्रेष्ठु। जो जगजेठी जगीं सुभटु। तया दळवैपणाचा पाटु। भीष्मासि पैं ॥१५॥ आतां याचेनि बळें गंवसलें। हें दुर्ग जैसे पन्नासिले। येणें पाडें थेंकुलें। लोकत्रय ॥१६॥ आधींच समुद्र पाही। तेथ दुवाडपणें कवणा नाहीं। मग वडवानळ तैसेयाही। विरजें जैसा ॥१७॥ ना तरी प्रलयवन्हि महावातु। या दोघां जैसा सांघातु। तैसा हा गंगासुतु। सेनापति॥१८॥ आतां येणेंसीं कवण भिडे। हें पांडवसैन्य कीरें थोकडें। वैरचिलेनि पाडें। दिसत असे ॥१९॥ वरी भीमसेनु बेथु। तो जाहला असे सेनानाथु। ऐसें बोलोनियां मातु। सांडिली तेणें १२०

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः।
भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतः सर्व एव हि ॥११॥

अन्वय—च सर्वेषु अयनेषु यथाभागं अवस्थिताः भवंतः सव एवहि भीष्ममेव अभिरक्षंतु ॥ ११ ॥

मग पुनरपि काय बोले। सकळ सैनिकांतें म्हणितलें। आतां दळभार आपुलाले। सरिसे करा॥२१॥ जया जिया अक्षौहिणी। तेणें तिया आयणी। वरगणी

१ दुसरा अर्जुनच कीं काय. २ गणती. ३ जमले. ४ मुख्य. ५ माहितीकरितां. ६ शत्रुरूपी हत्तींचा सिंह. ७ धाक. ८ साक्षात्. ९ यच्चयावत् अस्त्रें. १० प्रचलित. ११ बिनजोड. १२ अनुसरले. १३ कार्याच्या. १४ योग्यतेनें. १५ कमी. १६ निःसीम. १७ उत्तम. १८ चातुर्य. १९ कौशल्य. २० जिंकितात. २१ पराक्रमी. २२ आमच्या. २३ सेनापतीचा. २४ अधिकार. २५ आच्छादिलें. २६ सेनाचक्र. २७ रचिलें. २८ अल्प, २९ दुस्तरता. ३० साह्यकर्ता. ३१ संयोग. ३२ झगडे. ३३ खरोखर. ३४ आतां सांगितलेल्या आमच्या सैन्याच्या तुलनेनें. ३५ दांडगा. ३६ बोलणें. ३७ एकत्र, सज्ज. ३८ २१८७० रथ, तितकेच हत्ती, हत्तींच्या तिप्पट घोडे, आणि पांचपट पायदळ. ३९ अघाडी. ४० वांटणी.

पहा." १०० दुर्योधन म्हणतोः-अहो द्रोणाचार्य, हा पहा सुभद्रेच्या अंतःकरणाला आल्हाद देणारा तिचा मुलगा प्रतिअर्जुन असा अभिमन्यु. १ तसेच आणखी हे द्रौपदीचे मुलगे व सर्व महारथी—ज्यांची गणती करितां येत नाहीं असे अपरिमित वीर या ठिकाणीं जमले आहेत. २

"अहो द्विजश्रेष्ठ, आतां, आमच्या सैन्यांतील जे मुख्य मुख्य सेनापति आहेत, त्यांचीं नांवें आपल्यास माहितीकरितां सांगतों, श्रवणकरा.७ आपण स्वतः, भीष्माचार्य, कर्ण, सदा विजयी असे कृपाचार्य, अश्वत्थामा, विकर्ण व त्याचप्रमाणें सौमदत्ति (भूरिश्रवा.) ॥८॥

"आतां, आमच्या सैन्यांत प्रमुख असे महावीर कोणकोण आहेत ते प्रसंगानुरोधानें सांगतों ऐका. ३ आपण व इतर वीर जे आहेत, त्यांपैकीं दिग्दर्शनाकरितां मुख्यमुख्यांची नांवें सांगतों, ऐका. ४ शौर्यानें व बलानें केवळ प्रतिसूर्यच असे हे गंगानंदन भीष्माचार्य, शत्रुरूपी हत्तीला केवळ सिंहासारखा भासणारा असा हा पराक्रमी कर्ण; ५ या एकेकाच्या नुसतें मनांत आलें तर ह्या विश्वाचा संहार होईल. फार कशाला ? हे एकटे कृपाचार्य देखील या कुलाला पुरे नाहींत का ? ६ हा या ठिकाणीं विकर्ण वीर आहे. तसाच तो पलीकडे अश्वत्थामा पहा; प्रत्यक्ष कृतांताला देखील त्याची भीति वाटते ! ७ युद्धामध्यें सदैव विजयी असणारा हा सौमदत्ति (भूरिश्रवा);

"आणखीही पुष्कळ वीर माझ्याकरितां जिवावर उदार झालेले आहेत. ते सर्व नानाप्रकारचीं शस्त्रास्त्रें धारण करणारे व युद्धविद्येंत कुशल असे आहेत. ॥९॥

"त्याचप्रमाणें, ज्यांच्या शौर्याचा अंत प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवालाही लागत नाहीं असे आणखी किती तरी वीर आहेत, ८ कीं जे शस्त्रविद्येंत निपुण असून, अस्त्रविद्येचे तर साक्षात् अवतार आहेत. फार कशाला ? यांच्यापासून अस्त्रविद्या जगांत इतकी प्रसिद्धीस आली! ९ हे जरी अतिबलवान आहेत, व जगांत जरी यांच्या तोडीचे दुसरे योद्धे नाहींत, तरीही त्यांनीं जिवाभावानें माझाच पक्ष स्वीकारला आहे. ११० ज्याप्रमाणें पतिव्रता स्त्रीचें मन केवळ पतीच्या ठिकाणींच असतें, त्याप्रमाणें या सर्व वीरांचें मन माझ्या ठिकाणींच आहे. ११ हे इतके निस्सीम स्वामिभक्त आहेत कीं, आमच्या कामापुढें ते आपले प्राणही कमी योग्यतेचे समजतात. १२ हे युद्धकलेमध्यें निष्णात असून युद्धकौशल्यानें कीर्तीस जिंकणारे आहेत. फार काय सांगावें ! क्षत्रियांचा धर्म यांच्यापासूनच प्रसिद्धीस आला ! १३ याप्रमाणें आमच्या सैन्यांत सर्वतोपरी पराक्रमी असे अपार वीर आहेत;-त्यांची गणना करतां येत नाहीं. १४

"भीष्माचार्यांनीं रक्षण केलेलें आमचें सैन्य अपरिमित आहे, आणि भीमानें रक्षण केलेलें पांडवांचें सैन्य कमी आहे ॥१०॥

"तशांत, सर्व क्षत्रियांमध्यें श्रेष्ठ आणि जगांतील सर्व योद्ध्यांमध्यें प्रतापी असे जे भीष्माचार्य, त्यांच्याकडे या सर्व सैन्याचें अधिपत्य दिलेलें आहे. १५ त्यांनीं हें सर्व आवरून अशा बेतानें रचिलें आहे कीं, जणूं काय हे किल्लेच बांधले आहेत; याच्यापुढें त्रिभुवन देखील तुच्छ आहे. १६ समुद्र पाहतां आधींच तो कोणाला दुस्तर नाहीं ? मग त्याला जसें वडवानलानें साहाय्य करावें, १७ किंवा प्रलयकालच्या अग्नीला महावाताचें साहाय्य मिळून त्या उभयतांचा जसा संयोग व्हावा, तसें आमच्या या सैन्यास भीष्माचार्यांचें साहाय्य असून, त्यांतही त्यांस सेनापतीचा अधिकार मिळालेला आहे; १८ तेव्हां या आमच्या सैन्याबरोबर कोण युद्ध करील ? कारण, आतां सांगितलेल्या या आमच्या सैन्यापुढें हें पांडवांचें सैन्य खरोखर अगदीं तुच्छ आहे; १९ आणि त्यांतूनही दांडग्या भीमसेनानें याचें आधिपत्य स्वीकारिलें आहे." इतकें बोलून तो स्तब्ध राहिला. १२०.

"नेमून दिलेल्या जागेंत तुम्हीं सर्वांनीं आपआपल्या स्थानीं उभें राहून भीष्माचार्यांचेंच सर्व प्रकारें रक्षण करावें." ॥११॥

मग फिरून सर्व सेनापतींस म्हणालाः— अहो, आतां आपापलें सैन्य सज्ज करा. २१ ज्यांच्या ताब्यांत अक्षौहिणी सैन्य असेल, त्यांनीं आपापल्या सैन्याच्या अघाडीस जाऊन उभें रहावें; जे महारथी आहेत,

कवणकवणी । महारथीया ॥२२॥ तेणें तिया आवरिजे । भीष्मातळीं राहिजे । द्रोणातें म्हणे पाहिजे । तुम्हीं सकळ ॥२३॥ हाचि एक रक्षावा । मी तैसा हा देखावा । येणें दळभार आघवा । साच आमुचा॥२४॥

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् १२

अन्वय—तस्य (दुर्योधनस्य) हर्षं संजनयन् प्रतापवान् कुरुवृद्धः पितामहः सिंहनादं विनद्य उच्चैः शंखं दध्मौ ॥१२॥

या राजाचिया बोला । सेनापति संतोषला । मग तेणें केला । सिंहनादु ॥२५॥ तो गाजत असे अद्भुतु । दोन्ही सैन्यांआंतु । प्रतिध्वनि न समातु । उपजत असे ॥२६॥ तयाचि तुलेंगासवें । वीरवृत्तीचेनि थांवें । दिव्य शंख भीष्मदेवें । आस्फुरिला ॥ २७ ॥ ते दोन्ही नाद मीनले । तेथ त्रैलोक्य बधिरीभूत जाहलें । जैसें आकाश का पडिलें । तुटोनियां ॥२८॥ घडघडीत अंबर । उचंबळत सागर । क्षोभलें चराचर । कांपत असे ॥२९॥ तेणें महाघोषगजरें । दुमदुमिताती गिरिकंदरें । तंव दळामाजि रणतुरें । आस्फुरिलीं ॥१३०॥

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् १३

अन्वय—ततः [सैनिकैः] शंखाः च भेर्यः च पणवानकगोमुखाः सहसा एव अभ्यहन्यंत सः शब्दः तुमुलः अभवत् ॥१३॥

उदंड सैंघ वाजतें । भयानकें खाखातें । महाप्रळय जेथें । धोकेंडांसी ॥ ३१॥ भेरी निशाण मांदळें । शंख काहळा भोंगळ । आणि भयासुर रणकोल्हाळ । सुभटांचे ॥ ३२ ॥ आवेशें भुजा त्राहाटिती । विसणेले हांका देती । जेथ महामद भेंद्रजाती । आवरती ना ॥३३॥ तेथ भेडांची कवण मातु । कांचिया केरें फिटेंतु । जेणें दचकला कृतांतु । आंग नेघे ॥३४॥ एकां उभेयांचि प्राण गेले । चांगांचे दांत बैसले । बिरुदींचे दादुले । हिंवैताती ॥३५॥ ऐसा अद्भुत तूरबंबाळु । ऐकोनि ब्रह्मा व्याकुळु । देव म्हणती प्रळयकाळु । वोढवला आजी ॥३६॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ ।
माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः १४॥
पांञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥१५॥
अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

अन्वय—ततः श्वेतैः हयैः युक्ते महति स्यंदने स्थितौ माधवः पांडवः च एव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥ हृषीकेशः पाञ्चजन्यं शंखं दध्मौ धनंजयः देवदत्तं शंखं दध्मौ भीमकर्मा वृकोदरः पौंड्रं महाशंखं दध्मौ ॥ १५ ॥ कुंतीपुत्रः युधिष्ठिरः राजा अनंतविजयं दध्मौ नकुलः च सहदेवः (एतौ) सुघोषमणिपुष्पकौ दध्मतुः ॥ १६ ॥

ऐसी स्वर्गीं मातु । देखोनि तो आकांतु । तंव पांडवदळाआंतु । वर्तलें कायी ॥३७॥ हो का निजैसार विजयाचें । कीं तें भांडार महातेजाचें । जेथ गरुडाचिये जांवळिचे । कातले चाऱ्ही ॥३८॥ कीं पाखांचा मेरु जैसा । रहंवरु मिरवतसे तैसा । तेजें कोंदाटलिया दिशा । जयाचेनि ॥३९॥ जेथ अश्ववाहक आपण । वैकुंठींचा राणा जाण । तया रथाचे गुण । काय वर्णूं ॥१४०॥ ध्वजस्तंभावरी वानेरु । तो मूर्तिमंत शंकरु । सारथी शार्ङ्गधरु । अर्जुनेंसी ॥४१॥ देखा नवल तया प्रभूचें । अद्भुत प्रेम भक्ताचें । जे सारथ्यपण पार्थाचें । करीत असे ॥४२॥ पांइक पाठीसीं घातला । आपण पुढां राहिला । तेणें पांचजन्य आस्फुरिला । अवलीळाचि ॥४३॥ परी तो महाघोष थोरु । गर्जत असे गंहिरु । जैसा उदेला लोपी दिनकरु । नक्षत्रांतें ॥४४॥ तैसे तूरबंबाळ भंवते । कौरवदळीं गाजत होते । ते हारपोनि नेणों

१ जवळ, आशेंत. २ व्यवस्था ठेवावी. ३ खरा, भिस्त. ४ मावत नाहीं. ५ प्रतिध्वनि. ६ बळानें. ७ वाजविला. ८ पर्वतांच्या गुहा. ९ रणवाद्यें. १० बहुत प्रकारचीं वाद्यें. ११ कर्कश. १२ बलवानांस. १३ नौबद. १४ रणवाद्य. १५ झांज. १६ तुतारी. १७ थोपटणें. १८ आवेशानें. १९ हत्ती. २० भिव्यांची. २१ अधीर. २२ कस्पट. २३ उडाले. २४ उभे असतांना. २५ धैर्यवानांचे. २६ पूर्वी युद्धांत जय मिळविलेले वीर. २७ कांपूं लागले. २८ वाद्यध्वनि. २९ माहेरघर. ३० बरोबरीचे. ३१ जोडले. ३२ उत्तम रथ. ३३ भरल्या. ३४ सारथी. ३५ मारुति. ३६ सेवक. ३७ सहज. ३८ गंभीर.

त्यांनीं आपापलें सैन्य वांटून घ्यावें; २२ आणि सर्वजणांनीं भीष्माचार्यांच्या आज्ञेंत रहावें. नंतर तो द्रोणाचार्यांस म्हणाला, "तुम्हीं सर्व सैन्यावर देखरेख ठेवावी, २३ आणि भीष्मांस मजप्रमाणेंच समजून त्यांचें रक्षण करावें; कारण, आमच्या सर्वसैन्याची भिस्त त्यांच्यावरच आहे." २४

मग दुर्योधनाचे मनास हर्ष उत्पन्न करण्याकरतां कुरुकुलांतील वृद्ध आणि महाप्रतापी पितामह भीष्माचार्य यांनीं सिंहाप्रमाणें गर्जना करून मोठ्यानें शंख वाजविला ॥१२॥

राजा दुर्योधनाचें हें भाषण ऐकून भीष्मांस फार संतोष झाला, आणि त्यांनीं सिंहनाद केला. २५ तो नाद दोन्ही सैन्यांत दुमदुमून गेला;—इतका कीं, त्याचा प्रतिध्वनि आकाशांत देखील मावेना. २६ तो प्रतिध्वनि होत आहे, तोंच वीरवृत्तीच्या बळानें भीष्मांनीं आपला दिव्य शंख वाजविला. २७ ते दोन्ही नाद एकत्र झाले तेव्हां आकाश कडकडून पडावें तसा भास झाला, आणि त्रैलोक्यांतील जीवांच्या कानठळ्या बसल्या! २८ त्या वेळीं आकाश धडाडलें; समुद्र उसळले; हें स्थावरजंगम विश्व घाबरून जाऊन थरथर कांपूं लागलें; २९ आणि त्या महानादाच्या योगानें पर्वतांच्या गुहांमधून देखील प्रतिध्वनि उठले; तों त्या सैन्यांत रणवाद्यें वाजूं लागलीं. १३०

नंतर इतर योद्ध्यांनीं शंख, नौबदी, डंके, मृदंग व गोमुख या नांवांचीं रणवाद्यें एकदम वाजविलीं. त्यांपासून मोठा नाद उत्पन्न झाला ॥१३॥

त्या नानाप्रकारच्या रणवाद्यांचा ध्वनि इतका कर्कश आणि भयंकर होता कीं, बलवंतांना देखील तो महाप्रलय वाटला! ३१ नौबद, भेरी, निशाण, मांदळ, (एक प्रकारचें रणवाद्य) शंख, झांज, तुतारी इत्यादि अनेक रणवाद्यांचा गजर, आणि वीरांचा युद्धसंबंधी रणकल्लोळ सुरू झाला. ३२ कोणी आवेशानें दंड ठोकूं लागले, कोणी एकमेकांचीं नांवें घेऊन मोठमोठ्यानें हांका मारूं लागले, आणि हत्ती बेफाम होऊन आवरतनासे झाले. ३३ त्या ठिकाणीं भित्र्यांची गोष्ट कशाला विचारावी? ते तर कचऱ्याप्रमाणें उडून गेलेच; पण यमास सुद्धां दहशत बसून तो इकडे तोंड देखील करीनासा झाला! ३४ कित्येकांचे उभ्या उभ्याच जीव गेले; जे साधारण धैर्यवान होते, त्यांची दांतखिळी बसली; आणि जे नामांकित योद्धे होते, त्यांच्या अंगास कांपरें सुटलें! ३५ अशा प्रकारचा तो भयंकर वाद्यध्वनि ऐकून ब्रह्मदेव देखील व्याकुळ झाला; आणि इंद्रादि देव तर, 'आज हा प्रलयकालच ओढवला कीं काय' असें म्हणूं लागले. ३६

नंतर, पांढरे घोडे जोडलेल्या मोठ्या रथांत बसलेले कृष्ण व अर्जुन यांनीं दिव्य शंख वाजविले॥१४॥श्रीकृष्णांनीं पांचजन्य नांवाचा, अर्जुनानें देवदत्त नांवाचा व भयंकर कर्म करणाऱ्या भीमसेनानें पौन्ड्र नांवाचा शंख वाजविला ॥१५॥ कुंतीपुत्र धर्मराज व नकुल-सहदेव यांनीं [अनुक्रमें] अनंतविजय, सुघोष व मणिपुष्पक हे शंख वाजविले ॥१६॥

याप्रमाणें स्वर्गलोकांत दाणादाण उडून गेली असतां इकडे पांडवसैन्यांत काय झालें पहा. ३७ जो विजयाचें प्रत्यक्ष माहेरघर असून तेजाचें केवळ भांडारच, व ज्यास गरुडाप्रमाणें वेगवान असे चार घोडे जुंपिलेले असून ३८ जो पक्षयुक्त मेरु पर्वताप्रमाणें दिसत होता, तो श्रेष्ठ रथ तेथें शोभूं लागला. त्याच्या तेजानें दाही दिशा लकलकीत दिसत होत्या. ३९ ज्या रथावर प्रत्यक्ष वैकुंठाधिपति श्रीकृष्ण सारथी होता, त्या रथाचे गुण कोठवर वर्णन करावे? १४० साक्षात् शंकराचा अवतार जो मारुति, तो त्याच्या ध्वजस्तंभावर असून, शार्ङ्ग धनुष्य धारण करणारे भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनाचा सारथी होते. ४१ त्या प्रभूचें नवल केवढें तें पहाः भक्ताच्या प्रेमामुळें ते पार्थाचें सारथ्य करूं लागले. ४२ आपल्या सेवकाला पाठीशीं घालून आपण पुढें झालेल्या भगवान श्रीकृष्णांनीं आपला पांचजन्य नांवाचा शंख सहज लीलेनें वाजविला; ४३ पण सूर्याचा उदय झाला म्हणजे ज्याप्रमाणें नक्षत्रें लोपतात, त्याप्रमाणें त्या शंखाच्या महानादानें ४४ कौरवांच्या सैन्यामध्यें होत असलेला वाद्यगजर

केडतें[1] । गेले तेथ ॥४५॥ तैसाचि देखें येरें[2] । निनादें अतिगजरें । देवदत्त धनुर्धरें । आस्फुरिला ॥४६॥ ते दोनी शब्द अचाट । मीनले एकवट । तेथ ब्रह्मकटाह शतकूट । हो पाहत असे ॥४७॥ तंव भीमसेनु विसणैला । जैसा महाकाळ खवळला । तेणें पौंडू आस्फुरिला । महाशंख ॥४८॥ तो महाप्रलयजलधरु । जैसें गडगडित गंहिरु । तंव अनंतविजय युधिष्ठिरु । आस्फुरित असे ॥४९॥ नकुळें सुघोषु । सहदेवें मणिपुष्पकु । जेणें नादें अंतकु । गजबजला ठाके ॥१५०॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडीच महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः १७
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः प्रथक् पृथक्
स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवींचैव तुमुलो व्यनुनादयन्॥१९॥

अन्वय—[हे] पृथिवीपते, परमेष्वासः काश्यः महारथः शिखंडी धृष्टद्युम्नः विराटः च अपराजितः सात्यकिः च द्रुपदः द्रौपदेयाः च महाबाहुः सौभद्रः च सर्वशः पृथक् पृथक् शंखान् दध्मुः ॥ १७॥१८ ॥ सः तुमुलः घोषः नभश्च पृथिवीं च एव व्यनुनादयन् धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ॥ १९ ॥

तेथ भूपती होते अनेक । द्रुपद द्रौपदेयादिक । हा काशीपति देख । महाबाहू ॥ ५१ ॥ तेथ अर्जुनाचा सुतु । सात्यकि अपराजितु । धृष्टद्युम्न नृपनाथु । शिखंडी हन ॥५२॥ विराटादि नृपवर । जे सैनिक मुख्य वीर । तिहीं नानाशंख निरंतर । आस्फुरिले ॥ ५३ ॥ तेणें महाघोषनिर्घातें । शेष कूर्म अवचितें । गजबजोनि भूभारातें । सांडूं पाहती ५४ तेथ तिन्ही लोक डळमळित । मेरु मांदार आंदोळित । समुद्रजळ उसळत । कैलासवेरी ॥ ५५ ॥ पृथ्वीदळ उलथों पहात । आकाश असे आसुडैत । तेथ सडा होत । नक्षत्रांचा ॥५६॥ सृष्टि गेली रे गेली । देवां मोकळवादी जाहली । ऐशी एक टाळी पिटिली । सत्यलोकीं ॥५७॥ दिहांचि दिन थोकैला । जैसा प्रळयकाळ मांडला । तैसा हाहाकार जाहला । तिहीं लोकीं ॥५८॥ तें देखोनि आदिपुरुष विस्मितु । म्हणे क्षणें होय पां अंतु । मग लोपिला अद्भुतु । संभ्रम तो ॥५९॥ म्हणोनि विश्व सांवरलें । एऱ्हवीं युगान्त होतें वोडवलें । जैं महाशंख आस्फुरिले । कृष्णादिकीं ॥ १६० ॥ तो घोष तरी उपसंहरला । परी पडिसाद होता राहिला । तेणें दळभार विध्वंसिला । कौरवांचा ॥६१॥ जैसा गजघटांआंत । सिंह लीळा विदारितु । तैसा हृदयातें भेदितु । कौरवांचिया ॥६२॥ तो गाजत जंव आइकती । तंव उभेचि हियें घालिती । एकमेकांतें म्हणती । सावध रे सावध ॥ ६३ ॥

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः॥ २० ॥

अन्वय—अथ कपिध्वजः पांडवः धार्तराष्ट्रान् व्यवस्थितान् दृष्ट्वा शस्त्रसंपाते प्रवृत्ते सति धनुः उद्यम्य ॥२०॥

तेथ बळप्रौढीपुरते । महारथी वीर होते । तिहीं पुनरपि दळातें । आवरिलें ॥ ६४ ॥ मग सैरिसेपणें उठावले । दुंणवटोनि[23] उचलले । तया दंडीं[24] क्षोभलें । लोकत्रय ॥ ६५ ॥ तेथ बाणवरी[25] धनुर्धर । वर्षताति निरंतर । जैसे प्रळयांत जलधर । अनिवार का ६६ ते देखलिया अर्जुनें । संतोष घेउनि मनें । मग संभ्रमें[26] सेने । [27]दिठी घालितसे ॥ ६७ ॥ तंव संग्रामीं सज्ज जाहले । सकळ कौरव देखिले । तंव लीला धनुष्य उचलिलें । पांडुकुमरें ॥ ६८ ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुन उवाच—

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत॥२१॥
यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मयासह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥२२॥

१ कोठें. २ दुसरा. ३ ध्वनि. ४ ब्रह्मांड. ५ शेंकडों तुकडे. ६ आवेश आला. ७ यम. ८ आणखी, हा. ९ आवाजानें. १० हालणें. ११ तुटून पडणें. १२ निराधार. १३ दिवसासच. १४ थांबला, १५ श्रीकृष्ण. १६ कदाचित. १७ आवेश. १८ नाहींसा झाला. १९ प्रतिध्वनि. २० सहज. २१ बलानें पूर्ण. २२ सिद्धतेनें. २३ दोहींकडून. २४ वेळीं. २५ बाणावर बाण. २६ त्वरेनें. २७ दृष्टि.

कोणीकडे नाहींसा झाला त्याचा पत्ता लागेना. ४५ त्याचप्रमाणें अर्जुनानेंही आपला देवदत्त नांवाचा गंभीर नादाचा शंख वाजविला. ४६ त्या वेळीं त्या दोन्ही शंखांचा अद्भुत ध्वनि एकत्र झाल्यामुळें ब्रह्मांडाचे शतशः तुकडे होतात कीं काय असें वाटूं लागलें! ४७ इतक्यांत भीमसेनालाही आवेश आला, आणि महाकाळाप्रमाणें खवळून त्यानें आपला पौन्ड्र नांवाचा महाशंख वाजविला. ४८ त्या शंखाचा भयंकर ध्वनि महाप्रलयाच्या मेघाप्रमाणें होत आहे, तों धर्मराजानें अनंतविजय नामक शंख वाजविला; ४९ नकुलानें सुघोष नांवाचा, आणि सहदेवानें मणिपुष्पक नांवाचा शंख वाजविला. त्या नादानें प्रत्यक्ष यमाचेंही धाबें दणाणून गेलें! १५०

धृतराष्ट्रा, महाधनुर्धारी काशिराजा, महारथी शिखंडी, धृष्टद्युम्न, विराट, अजिंक्य सात्यकि, द्रुपद, द्रौपदीचे मुलगे व महापराक्रमी अभिमन्यु या सर्वांनीं आपआपले शंख वाजविले. ॥१७॥१८॥ तो भयंकर शंखनाद आकाश व पृथ्वी यांत दुमदुमून गेला, व त्या योगानें दुर्योधनादिकांचें हृदय फाटून गेलें! ॥१९॥

द्रुपद राजा, महावीर काशिराजा, द्रौपदीचे पुत्र इत्यादि अनेक वीर,–जे त्या ठिकाणीं जमले होते;५१ त्याचप्रमाणें अर्जुनाचा मुलगा अभिमन्यु, अजिंक्य असा सात्यकि, नृपश्रेष्ठ धृष्टद्युम्न, शिखंडी, ५२ त्याचप्रमाणें विराट व इतर जे जे सेनानायक होते, त्यांनींही आपापले निरनिराळे शंख वाजविण्यास आरंभ केला. ५३ त्या शंखांच्या महाध्वनीनें शेष व कूर्म हे एकदम दचकले, आणि पृथ्वीचा भार टाकून देण्यास प्रवृत्त झाले. ५४ त्या योगानें त्रैलोक्य डळमळूं लागलें, मेरु व मांदार हे हालूं लागले, समुद्राचें पाणी कैलासापर्यंत उसळलें, ५५ पृथ्वी पालथी होते कीं काय व आकाश कोसळून पडतें कीं काय असें वाटूं लागलें, आणि नक्षत्रांचा सडा झाला! ५६ सत्यलोकीं, ' सृष्टि बुडालीरे बुडाली, आतां देव निराधार झाले ' अशी एकच हांक झाली; ५७ सूर्य दिवसाच थांबला; आणि प्रलयकालचे वेळेप्रमाणें तिन्ही लोकांत हाहाकार उडून गेला. ५८ तें पाहून भगवान श्रीकृष्ण फार विस्मित झाले, आणि कदाचित् सृष्टीचा अंत होईल असें जाणून, त्यांनीं तो अद्भुत शंखनाद बंद केला, ५९ म्हणूनच हें जग वांचलें; एरवीं, कृष्णादिकांनीं जेव्हां शंख वाजविले, तेव्हांच त्याचा अंत होण्याची वेळ आली होती. १६० तो शंखनाद बंद झाला, तथापि त्याचा जो प्रतिध्वनि घुमत होता, त्या योगानें कौरवसैन्याची दाणादाण झाली. ६१ सिंहाच्या सहज लीलेनें जसें हत्तींच्या समुदायाचें विदारण होतें, तसें त्या शंखनादानें कौरवांचें हृदय फाटून गेलें. ६२ तो ध्वनि ऐकून कित्येक उभ्यानेंच खालीं पडले, व एकमेकांस म्हणूं लागले कीं, सावधरे सावध! ६३

ज्याच्या ध्वजस्तंभावर मारुति आहे अशा अर्जुनानें [युद्धाकरितां व्यवस्थित रीतीनें उभे राहिलेले] दुर्योधनादिक शस्त्रप्रहार करण्यास उद्युक्त झालेले पाहून आपलें धनुष्य उचलिलें ॥२०॥

त्या ठिकाणीं, जे बलाढ्य महारथी होते, त्यांनीं सैन्याला पुनः धीर दिला. ६४ मग ते मोठ्या तयारीनें पुढें सरसावले, व त्यांनीं दुप्पट आवेशानें चाल केली. तेव्हां हें त्रिभुवन त्रस्त होऊन गेलें. ६५ त्या धनुर्धारी वीरांनीं बाणांची इतकी भयंकर वृष्टि केली कीं, जणुं काय प्रलयकालची पर्जन्यवृष्टि होत आहे! ६६ तें पाहून अर्जुनाच्या मनाला फार संतोष झाला, व त्यानें मोठ्या गंभीरतेनें सैन्यावर नजर टाकली. ६७ तेव्हां सर्व कौरव युद्धास सिद्ध झालेले पाहून पंडुपुत्रानें सहज लीलेनें धनुष्य उचललें. ६८

त्या वेळेस, राजा, अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणाला, "हे कृष्णा, माझा रथ दोन्ही सैन्याच्या मध्यभागीं नेऊन, येथें युद्धाच्या इच्छेनें आलेल्या सर्वांस

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥२३॥

अन्वय—तदा, हे महीपते, हृषीकेशं इदं वाक्यं आह. अर्जुन उवाच—हे अच्युत, अहं अवस्थितान् योद्धुकामान् एतान् यावत् निरीक्षे तावत् उभयोः सेनयोः मध्ये मे रथं स्थापय. अस्मिन् रणसमुद्यमे मया कैःसह योद्धव्यं, दुर्बुद्धेः धार्तराष्ट्रस्य युद्धे प्रियचिकीर्षवः ये एते अत्र समागताः तान् योत्स्यमानान् अहं अवेक्षे. ॥२१॥२२॥२३॥

ते वेळीं अर्जुन म्हणतसे देवा । आतां झडकरी रथ पेलावा[1] । नेऊनि मध्यें घालावा । दोहीं दळां ॥६९॥ जंव मी नावेक । हे सकळ वीर सैनिक । न्याहाळीन अशेख । झुंजते जे ॥ १७० ॥ एथ आले असती आवघे । परी कवणेंसीं म्यां झुंझावें । हें रणीं लागे पहावें । म्हणऊनियां ॥७१॥ बहुतकरूनि कौरव । हे आतुर दुःस्वभाव । वांटिवांवीण[2] हांव । बांधिती झुंजीं ॥ ७२ ॥ झुंजाची आवडी धरिती । परी संग्रामीं धीर नव्हती । हें सांगोनि रायाप्रती । काय संजयो म्हणे ॥७३॥

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् २४
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥२५॥
तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान्समीक्ष्य स कौंतेयः सर्वान्बंधूनवस्थितान्॥

अन्वय—हे भारत ! एवं गुडाकेशेन उक्तः हृषीकेशः उभयोः सेनयोः मध्ये भीष्मद्रोणप्रमुखतः च सर्वेषां महीक्षितां प्रमुखतः रथोत्तमं स्थापयित्वा, ' हे पार्थ, एतान् समवेतान् कुरून पश्य ' इति उवाच. तत्र पार्थः पितॄन् अथ पितामहान् आचार्यान् मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान् पौत्रान् तथा सखीन् श्वशुरान् च सुहृदाः उभयोः सेनयोः अपि स्थितान् अपश्यत् सः कौंतेयः तान् सर्वान् बंधून् अवस्थितान् समीक्ष्य. ॥२४॥२५॥२६॥२७॥

आइका अर्जुन इतकें बोलिला । तंव श्रीकृष्णें रथ पेलिला । दोहीं सैन्यामाजीं केला । उभा तेणें॥७४॥ जेथ भीष्मद्रोणादिक । जंवळिकेची[3] सन्मुख । पृथिवीपतिं आणिक । बहु आहाती ॥७५॥ तेथ स्थिर करूनियां रथु । अर्जुन असे पाहतु । तो दळभार समस्तु । संभ्रमेंसीं ॥७६॥ मग देवा म्हणे देख देख । हे गोत्रगुरु अशेख । तंव कृष्णमनीं नावेक । विस्मो जाहला ॥७७॥ तो आपणयां आपण म्हणे । एथ कायी कवण जाणे । हें मनीं धरिलें येणें । परि कांहीं आश्चर्य असे ॥७८॥ ऐसी पुढील सें[4] घेतु । तो सहजें जाणे हृदयस्थु[5] । परि उगा असे निवांतु । तिये वेळीं ॥७९॥ तंव तेथ पार्थ सकळ । पितृ पितामह केवळ । गुरु बंधु मातुळ । देखता जाहला ॥१८०॥ इष्ट मित्र आपुले । कुमरजन देखिले । हे सकळ असती आले । तयांमाजी ॥८१॥ सुहृज्जन सासरे । आणीकही सखे सोइरे । कुमर पौत्र धनुर्धरें । देखिले तेथ ॥८२॥ जयां उपकार होते केले । कीं आपदीं जे रक्षिले । हें असो वडिल धाकुले । आदिकरुनी ॥८३॥ ऐसें गोत्रचि दोहीं दळीं । उदित जालें असे कळी । हें अर्जुनें तिये वेळीं । अवलोकिलें ॥८४॥

कृपया परयाऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

अन्वय—परया कृपया आविष्टः विषीदन् (सन) इदं अब्रवीत् ।

तेथ मनीं गजबज जाहाली । आणि आपैसीं[6] कृपा आली । तेणें अपमानें निघाली । वीरवृत्ति[7] ॥ ८५ ॥ जिया उत्तम कुळींचिया होती । आणि गुणलावण्य आथी । तिया आणिकीतें न साहती । सुतेजपणें[8]८६ नविये आवडीचेनि भरें । कामुक निज वनिता विसरे । मग पाडेंवीण[9] अनुसरे । भ्रमला जैसा ॥८७॥ कीं तपोबळें ऋद्धी । पातलिया भ्रंशे बुद्धी । मग तया विरक्तासिद्धि । आठवेना ॥८८॥ तैसें अर्जुना तेथ जाहलें । असतें पुरुषत्व गेलें । जे अंतःकरण दिधलें । कारुण्यासी ॥८९॥ देखा मंत्रज्ञ बरळे[10] जाय । तेथ का जैसा संचीर होय ! तैसा तो धनुर्धर महामोहें । आकाळिला ॥१९०॥ म्हणउनि असता धीर गेला । हृदया द्रव आला । जैसा चंद्रें कळीं शिवतला । सोमकांतु ॥९१॥ तयापरी पार्थु । अतिस्नेहें मोहितु । मग सखेद असे बोलतु । श्रीअच्युतेसीं ॥९२॥

---

१ न्यावा. २ पराक्रमावांचून. ३ नातेवाईक. ४ आठवण. भविष्य. ५ मनोगत. ६ आपोआप. ७ शौर्य. ८ आपल्या सौंदर्यापुढें. ९ योग्यतेशिवाय. १० चुकणें. ११ भ्रम.

मी पाहींपर्यंत उभा कर. ह्या रणामध्यें मीं कोणाबरोबर युद्ध करावें [हें मला पाहिलें पाहिजे.] अधर्मनिष्ठ दुर्योधनाला यश मिळावें या हेतूनें जे येथें योद्धे आले आहेत, त्यांस मी पहातों ! " ॥२१-२२-२३॥

मग अर्जुन म्हणाला, " देवा, आतां आपला रथ लौकर नेऊन दोन्ही सैन्यांचे मध्यें उभा करा. ६९ म्हणजे येथें युद्ध करण्याकरितां आलेल्या सर्व वीरांस मी क्षणभर न्याहाळून पाहीन. १७० कारण, येथें जरी सर्व वीर जमले आहेत, तरी समरांगणीं मला कोणकोणाशीं युद्ध करावयाचें आहे तें पाहिलें पाहिजे. ७१ हे उतावळे व दुष्टबुद्धि कौरव बहुतकरून अंगांत पराक्रम नसतां युद्धाविषयीं डौल मारीत असतात. ७२ यांना युद्धाची हौस आहे खरी; परंतु यांच्याच्यानें रणभूमीवर टिकाव धरवत नाहीं." इतकें सांगून संजय पुढें म्हणाला:--७३

संजय म्हणालाः—राजा धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें अर्जुन श्रीकृष्णास बोलल्यावर श्रीकृष्णांनीं दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं भीष्म, द्रोण व सर्व राजे यांच्या समोर रथ नेऊन उभा केला, आणि अर्जुनास म्हटलें, " येथें आलेल्या सर्व कौरव मंडळीस अवलोकन कर. " तेव्हां अर्जुनानें, वडील आजे, गुरु, मामे, भाऊ, मुलगे, नातू, मित्र, सासरे व आपले हितकर्ते दोन्ही सैन्यांत उभे आहेत असें पाहिलें. ॥२४-२५-२६-२७॥

राजा, ऐक, अर्जुनाचें हें भाषण श्रवण करतांच श्रीकृष्णांनीं रथ नेऊन दोन्ही सैन्यांमध्यें उभा केला. ७४ ज्या ठिकाणीं भीष्मद्रोणादिक आप्तसंबंधी व अनेक राजे समोर उभे आहेत, ७५ त्या ठिकाणीं रथ उभा करतांच अर्जुन त्या सेनेकडे न्याहाळून पाहूं लागला. ७६ मग म्हणाला, " देवा, पहा पहा, हे तर सर्व आमचे आप्तवर्ग व गुरु आहेत." हें ऐकून श्रीकृष्णांस क्षणभर आश्चर्य वाटलें. ७७ ते आपल्या मनांत म्हणतात, अर्जुनानें हें मनांत काय आणलें आहे कोण जाणे; परंतु हा कांहीं तरी चमत्कारिक प्रकार आहे. ७८ दुसऱ्याचें मनोगत सहज जाणणारे असल्यामुळें त्यांनीं पुढील भविष्य जाणलें; परंतु त्या वेळेस कांहींएक न बोलतां ते स्तब्ध राहिले. ७९ तेव्हां अर्जुनानें आपले सर्व चुलते, आजे, गुरु, बंधु व मामा असे पाहिले. १८० आपले इष्टमित्र व मुलगे हे सर्व त्या ठिकाणीं आलेले पाहिले. ८१ तसेच अर्जुनानें आपले जिवलग मित्र, सासरे, आप्तवर्ग व नातू हेही त्या ठिकाणीं आलेले पाहिले. ८२ ज्यांच्यावर त्यानें उपकार केले होते, व ज्यांचें संकटसमयीं रक्षण केलें होतें, फार काय? परंतु एकंदर वडील व धाकटे यांसुद्धां ८३ आपले सर्व गोत्रज दोन्ही सैन्यांत युद्धाकरितां तयार झालेले अर्जुनानें त्या वेळेस पाहिले. ८४

त्या सर्वांना पाहून तो करुणेनें पीडित झाला व खिन्न होत्साता बोलला.

त्या वेळीं त्याचें मन बावरून जाऊन त्यास आपोआप करुणा उत्पन्न झाली, व त्या अपमानामुळें वीरवृत्ति अर्जुनास सोडून निघाली. ८५ ज्या स्त्रिया उत्तम कुळांतल्या असून गुणी व लावण्यवती असतात, त्यांना, आपल्या सतेजपणामुळें, दुसऱ्या स्त्रियांचें वर्चस्व सहन होत नाहीं. ८६ ज्याप्रमाणें नवीन स्त्रीच्या आवडीचे भरांत विषयी पुरुष आपल्या स्त्रीस विसरून भ्रम झालेल्या मनुष्याप्रमाणें योग्यतेवांचून तिच्या नादीं लागतो, ८७ किंवा तपश्चर्येच्या योगानें ऋद्धिसिद्धि प्रसन्न झाल्या असतां वैराग्यशील पुरुषाचे बुद्धीस भ्रम पडून त्याला ज्याप्रमाणें वैराग्याची आठवण राहत नाहीं, ८८ त्याप्रमाणें, अर्जुनानें आपल्या अंतःकरणांत करुणेस थारा दिल्यामुळें त्याची स्थिति होऊन, त्याचें धैर्य नाहींसें झालें. ८९ असें पहा कीं, मांत्रिक मंत्रोच्चार करण्यांत चुकूं लागला म्हणजे जसा भ्रमिष्ट होतो, त्याप्रमाणें अर्जुन महामोहानें व्याकुळ झाला, १९० व त्याचे ठिकाणीं स्वभावतः असलेला धीर खचून जाऊन त्याच्या हृदयास दयेचा पाझर फुटला! ज्याप्रमाणें चंद्रकिरणांचा स्पर्श होण्याबरोबर चंद्रकांत मण्यास पाझर फुटतो, ९१ त्याप्रमाणें तो करुणेनें अतिमोहित झाला, व मग खेदयुक्त अंतःकरणानें श्रीकृष्णांशीं बोलूं लागला. ९२

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥२८॥
सीदंति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥
गांडीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥३०॥

अन्वय—हे कृष्ण, इमं स्वजनं युयुत्सुं [संतं] समुपस्थितं ॥२८॥ दृष्ट्वा मम गात्राणि सीदंति च मुखं परिशुष्यति च मे शरीरे वेपथुः च रोमहर्षः जायते. ॥२९॥ हस्तात् गांडीवं स्रंसते च त्वक् परिदह्यते एव च अहं अवस्थातुं न शक्नोमि च मे मनः भ्रमतीव. ॥ ३० ॥

तो म्हणे अवधारी देवा । म्यां पाहिला हा मेळावा । तंव गोत्रवर्गु आघवा । देखिला एथ ॥९३॥ हे संग्रामीं उदित । जहाले असती कीर समस्त । पण आपणपेयां उचित । केवीं होय ॥९४॥ येणें नांवेंचि नेणों कायी । मज आपणपें सर्वथा नाहीं । मन बुद्धी ठायीं । स्थिर नोहे ॥९५॥ देखे देह कांपत । तोंड असे कोरडें होत । विकळता उपजत । गात्रांसी ॥९६॥ सर्वांगा कांटाळा आला । अति संताप उपजला । तेथें बेंबळा हातु गेला । गांडिवाचा ॥९७॥ तें न धरताचि निष्टलें । परि नेणोंचि हातोनि पडिलें । ऐसें हृदय असे व्यापिलें । मोहें येणें ॥९८॥ जें वज्रापासोनि कठिण । दुर्धर अतिदारुण । तयाहून असाधारण । हें स्नेह नवल ॥९९॥ जेणें संग्रामीं हरु जिंतिला । निवातकवचांचा ठावो फेडिला । तो अर्जुन मोहें कवळिला । क्षणामाजीं ॥२००॥ जैसें भ्रमर भेदी कोंडें[17] । भलतैसें काष्ट कोरडें । परि कळिकेमाजीं सांपडे । कोंवळिये ॥ १ ॥ तेथ उत्तीर्ण होईल प्राणें । परि तें कमळदळ चिरूं नेणे । तैसें कठिण कोवळेपणें । स्नेह देखा ॥२॥ हे आदिपुरुषाची माया । ब्रह्मेयाही नयेचि आया । म्हणऊनि भुलविला ऐके राया । संजयो म्हणे ॥३॥ अवधारी मग तो अर्जुनु । देखोनि सकळ स्वजनु । विसरला अभिमानु । संग्रामींचा ॥४॥ कैसी नेणो सदयता । उपनली तेथें चित्ता । मग म्हणे कृष्णा आतां । नसिजे एथ ॥५॥ माझें अतिशयें मन व्याकुळ । होतसे वाचा बरळ । जे वधावे हे सकळ । येणें नांवें[28] ॥६॥

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ३१॥

अन्वय—च, हे केशव, विपरीतानि निमित्तानि पश्यामि, च आहवे स्वजनं हत्वा श्रेयः न अनुपश्यामि. ३१

या कौरवां जरी वधावें । तरी युधिष्ठिरादिकां कां न वधावें । हे येरयेर[29] आघवे । गोत्रज आमुचे ॥७॥ म्हणोनि जळो हें झुंज । प्रत्ययीं नये मज । एणें काय काज । महापापें ॥८॥ देवा बहुतांपरी पाहतां । एथ वोखटें होईल झुंजतां । वरी कांहीं चुकवितां । लाभु आथी ॥९॥

न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ३२
येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानिच ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराःपौत्राःश्यालाःसंबंधिनस्तथा

अन्वय—हे कृष्ण, अहं विजयं न कांक्षे च राज्यं च सुखानि न कांक्षे. हे गोविंद, नः राज्येनः किं भोगैः किंवा जीवितेन किं. ॥ ३२ ॥ (यतः) येषां अर्थेनः राज्यं कांक्षितं भोगाः कांक्षिताः च सुखानि कांक्षितानि ते इमे आचार्याः पितरः पुत्रः तथा एव च पितामहाः मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः तथा संबंधिनः प्राणान् च धनानि त्यक्त्वा युद्धे अवस्थिताः ॥ ३३॥३४ ॥

तया विजयवृत्ती कांहीं । मज सर्वथा काज[33] नाहीं । एथ राज्य तरी कायी । पावोनियां ॥२१०॥ या सकळांतें वधावें । मग जे भोग भोगावे । ते जळोत आघवे । पार्थु म्हणे ॥११॥ तेणें सुखेंविण होईल । तें भलतैसें साहिजेल[35] । वरी जीवितही वेंचिजेल ।

१ समुदाय. २ सर्व. ३ उद्युक्त. ४ खरोखर. ५ आपल्याला. ६ व्याकुळपणा. ७ कांटा. ८ ढिला. ९ नांवाचे धनुष्य. १० निसटलें. ११ विशेष. १२ शंकर. १३ जिंकिलं. १४ नांवाचे राक्षस. १५ ठिकाण. १६ नाहींसा केला. १७ सहज. १८ कमळाची कळी. १९ मुकणें. २० समता. २१ ब्रह्मदेवालाही. २२ स्वाधीन. २३ धृतराष्ट्रा. २४ दयार्द्रबुद्धि. २५ उपजली २६ राहूं नये २७ बोबडी वळणें २८ यामुळें. २९ एकमेक ३० पसंत पडणें. ३१ वाईट. ३२ जय मिळवणें. ३३ जरूर. ३४ वाटेल तें. ३५ सोसवेल.

अर्जुन म्हणालाः—कृष्णा, हे आप्तजन युद्धाविषयीं तयार झालेले पाहून ॥२८॥ माझीं गात्रें शिथिल झालीं आहेत, तोंडचें पाणी पळालें आहे, माझ्या शरिरास कंप सुटून रोमांच उभे राहिले आहेत, ॥२९॥ गांडीव धनुष्य हातांतून गळून पडत आहे, व सर्वांगाचा दाह होत आहे; आतां मला येथें उभें राहवत नाहीं. माझें मन फार भ्रमण पावत आहे. ॥३०॥

अर्जुन म्हणाला, 'देवा, असें पहा—मीं हा सर्व सैन्यसमुदाय पाहिला, तों येथें सर्व माझे गोत्रजच माझ्या दृष्टीस पडले. ९३ हे सर्व युद्ध करण्याकरितां तयार झाले आहेत खरे; परंतु यांच्या बरोबर युद्ध करणें आपल्यास कसें उचित होईल, ९४ या विचारानें मला कांहीं सुचत नसून माझें मलाच भान नाहींसें झालें आहे, आणि मन व बुद्धि हींही स्थिर नाहींत. ९५ हें पहा,—माझ्या सर्व अंगास कंप सुटला असून तोंडास कोरड पडली आहे, व गात्रें शिथिल झालीं आहेत. ९६ सर्वांगावर कांटा उभा राहून मनाला अति संताप उत्पन्न झाल्यामुळें गांडीव धनुष्य धरण्याचा हात ढिला पडला; ९७ व त्यामुळें तें माझ्या हातून केव्हां गळून पडलें हें देखील मला समजलें नाहीं, इतकें माझें अंतःकरण आप्तवर्गाच्या मोहानें व्याप्त झालें आहे! ९८ माझें अंतःकरण वज्रापेक्षांही कठिण असून दुसऱ्यास दाद न देणारें असें अतिभयंकर आहे, परंतु यापेक्षांही हा मोह विशेष कठिण आहे, हें मोठें आश्चर्य आहे!" ९९ ज्यानें युद्धांत शंकरासही जिंकिलें, व निवातकवच राक्षसांचा मागमूस नाहींसा केला, तो अर्जुन मोहानें एका क्षणांत व्याप्त झाला! २०० भुंगा हा पाहिजे त्या वाळलेल्या लांकडास सहज भोंक पाडतो, परंतु कोंवळ्या कमळाच्या कळीमध्यें ती मिटल्यावर अडकला जातो; १ तो त्या ठिकाणीं प्राणासही मुकेल, परंतु तें कमलदल फाडून बाहेर निघण्याचें त्याच्या मनांत सुद्धां येणार नाहीं; त्याप्रमाणेंच आप्तवर्गाची मोहममता तोडण्यास कठिण आहे. २ संजय म्हणतोः—राजा धृतराष्ट्रा, हा मोह म्हणजे परमेश्वराची माया आहे. ही ब्रह्मदेवालाही आवरत नाहीं. म्हणून अर्जुनास त्यानें व्याकुळ केलें. ३ असो. राजा, मग आपले सर्व आप्तवर्ग पाहून अर्जुनाच्या हृदयांतील युद्धाविषयींचा अभिमान मावळून गेला. ४ त्या ठिकाणीं त्याचे मनांत करुणा कशी उद्भवली हें कळत नाहीं. मग तो श्रीकृष्णास म्हणाला—"देवा, मला वाटतें, आतां येथें राहूं नये. ५ या सर्वांस मारावयाचें ही गोष्ट मनांत आल्याबरोबर माझें मन अति व्याकुळ होऊन बोबडी वळली आहे. ६

आणि, हे केशवा, येथें कांहीं विपरीत होईल अशीं चिन्हें दिसतात व युद्धामध्यें स्वजनांचा घात केला असतां पुरुषार्थ होईल असें मला वाटत नाहीं. ॥३१॥

या कौरवांना जर मारावयाचें, तर मग धर्मराजादिकांना कां मारूं नये? कारण हे सर्व परस्पर आमचे गोत्रजच आहेत ७ म्हणून, देवा जळो हें युद्ध; मला कांहीं तें पसंत पडत नाहीं. असलें महापातक केल्यावांचून आमचें काय खोळंबलें आहे. ८ देवा, अनेक प्रकारें विचार करून पाहतां युद्ध केल्यास त्याचा परिणाम वाईटच होईल असें वाटतें; पण जर तें टाळलें तर मात्र कांहीं तरी कल्याण होईल. ९

कृष्णा, मला जय, राज्य व सुख यांची अपेक्षा नाहीं. हे गोविंदा, आम्हांस राज्य व भोग भोगून काय करावयाचें आहे? ॥३२॥ कारण, ज्यांच्याकरितां आम्हीं राज्यभोग व सुख यांची इच्छा करावयाची, ते हे गुरु, वडील, पुत्र, आजोबा, मामा, सासरे, नातू, मेव्हणे तसेच इतर आप्तवर्ग सर्व या ठिकाणीं आपल्या प्राणांवर व धनावर उदार होऊन युद्धाकरितां उभे आहेत. ॥३३।३४॥

अशा रीतीनें जय मिळविण्याची मला मुळींच गरज नाहीं, व असलें राज्य मिळवून तरी काय करावयाचें आहे? २१० अर्जुन म्हणाला, "या सर्वांचा बध करून जे भोग भोगावयाचे, त्या सर्वांस आग लागो! ११ या असल्या सुखाशिवाय वाटतील तीं दुःखें आम्ही सोसूं, व यांच्या-

याचिलागीं ॥१२॥ परी यांसी घातु कीजे । मग आपण राज्यसुख भोगिजे । हें स्वप्नींही मन माझें । करूं न शके ॥१३॥ तरी आम्हीं कां जन्मावें । कवणालागीं जियावें । जरी वडिलां यां चिंतावें । विरुद्ध मनें ॥१४॥ पुत्रातें इच्छी कुळ । तयाचें कायि हेंचि फळ । जे निर्दळिजे केवळ । गोत्र आपुलें ॥१५॥ हें मनींचि केवीं धरिजे । आपण वज्रा ऐसे होईजे । वरी घडे तरी कीजे । भलें ईयां ॥१६॥ आम्हीं जें जें जोडावें । तें समस्तीं इहीं भोगावें । हें जीवितही उपकारावें । काजीं इयांच्या ॥१७॥ आम्ही दिगंतीचे[५] भूपाळ । विभांडुनि सकळ । मग संतोषविजे कुळ । आपुलें जें ॥१८॥ तेचि हे समस्त । परी कैसें कर्म विपरीत । जे जहाले असती उद्यत । झुंजावया ॥१९॥ अंतोरियां कुमरें । सांडोनियां भांडारें । शस्त्राग्रीं जिव्हारें । आरोपुनी ॥२२०॥ ऐसियांतें कैसेनि मारूं । कवणावरी शस्त्र धरूं । निज हृदया करूं । घातु केवीं ॥२१॥ हे नेणसी तूं कवण । परी पैलें[११] भीष्म द्रोण । जयांचे उपकार असाधारण । आम्हां बहुत ॥२२॥ एथ शालकें[१२] सासरे मौतुळ[१३] । आणि बंधु कीं हे सकळ । पुत्र नातू केवळ । इष्टही असती ॥२३॥ अवधारी अति जवळिकेचे । हे सकळही सोयरे आमुचे । म्हणोनि दोष आथी वाचे । बोलतांचि ॥२४॥

एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ३५

अन्वय—हे मधुसूदन! अहं घ्नतः अपि एतान् त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः अपि हंतुं न इच्छामि महीकृते किं नु ३५

हे वरी भलतें करितु । आतांचि येथें मारितु । परि आपण मनें घातु । न चिंतावा ॥२५॥ त्रैलोक्यींचें अनेंकळित । जरी राज्य होईल प्राप्त । तरी हें अनुचित । नाचरें मी ॥२६॥ जरी आजि एथ ऐसें कीजे । तरी कवणाच्या मनीं उरिजे । सांगे मुख केवीं पाहिजे । तुझें कृष्णा ॥२७॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥३६॥

अन्वय—हे जनार्दन, धार्तराष्ट्रान् निहत्य नः का प्रीतिः स्यात् एतान् आततायिनः हत्वा अस्मान् पापम् एव आश्रयेत् ३६

जरी वधु करीं गोत्रजांचा । तरी वसौटा[१५] होऊनि दोषांचा । मज जोडिलेंसि[१६] तूं हातींचा । दूरी होसी २८॥ कुळँहरणीं[१७] पातकें । तिये आंगीं जडती अशेखें । तये वेळीं तूं कवणें कें[१८] । देखावासी ॥२९॥ जैसा उद्यां[१९]नामाजीं अनळु । संचरला देखोनि प्रबळु । मग क्षणभरी कोकिळु । स्थिर नोहे ॥२३०॥ का सकर्दम सरोवर । अवलोकुनी चकोर । न सेवित अव्हेर । करूनि निघे ॥३१॥ तयापरी तूं देवा । मज झकेंऊन न येसी मावा । जरी पुण्याचा वोलावा । नाशिजैल ॥३२॥

तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ३७

अन्वय—तस्मात् स्वबांधवान् धार्तराष्ट्रान् हंतुं वयं आर्हाः न (स्मः) हि, हे माधव, स्वजनं हत्वा वयं कथं सुखिनः स्याम ॥ ३७ ॥

म्हणोनि मी हें न करीं । इये संग्रामीं शस्त्र न धरीं । हें किडाळ बहुतीं परी । दिसतसे ॥३३॥ तुजसीं अंतराय होईल । मग सांगे आमुचें काय उरेल । तेणें दुःखें हियें[२७] फुटेल । तुजवीण कृष्णा ॥३४॥ म्हणऊनि कौरव हे वधिजती । मग आम्ही भोग भोगिजती । हे असो मात अघडती । अर्जुन म्हणे ॥३५

यद्यप्येते न पश्यंति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकं ॥३८॥
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥३९॥

अन्वय—यद्यपि एते लोभोपहतचेतसः कुलक्षयकृतं दोषं च मित्रद्रोहे पातकं न पश्यंति ॥३८॥ (तथापि) हे जनार्दन, कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिः अस्माभिः अस्मात् पापात् निवर्तितुम् कथं न ज्ञेयं ॥ ३९ ॥

---

१ वांचावें. २ संहार करवा. ३ यांस. ४ उपयोगीं लावावें. ५ सर्व दिशांचे ६ जिंकून. ७ तयार. ८ स्त्रिया. ९ प्राण. १० ठेवून. ११ पलीकडे. १२ मेहुणे. १३ मामा. १४ सहजगला. १५ आश्रयस्थान. १६ सांपडलेला १७ कुळाच्या घातानें. १८ कोठें १९ बागेंत. २० अग्नि. २१ चिखलानें युक्त. २२ तिरस्कार. २३ ठकवून. २४ मायेनें. २५ निंद्य कर्म. २६ वियोग. २७ हृदय. २८ न घडणारी.

करितां आम्ही आपले प्राण देखील खर्ची घालूं;१२ परंतु यांचा घात करून आपण राज्यसुख भोगावें ही गोष्ट माझ्या स्वप्नांतही येणार नाहीं. १३ जर आमच्या वडील मंडळीचें आम्हीं अहित चिंतलें, तर मग आम्हीं जन्मास तरी यावयाचें कशाकरितां व जगावयाचें तरी कोणासाठीं ? १४ कुळांत पुत्रप्राप्तीची इच्छा करतात, त्याचें हेंच का फळ ! कीं त्या पुत्रानें आपल्या गोत्रजांचा संहार करावा ? १५ आपण आपलें मन वज्राप्रमाणें कठोर करावें हें असें मनांत तरी कसें आणावें ? त्यांचें आपल्या हातून जेवढें बरें होईल तेवढें करावें. १६ आम्हीं जें जें मिळवावें, त्या सर्वांचा त्यांनीं उपभोग घ्यावा, इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या कामाकरितां आम्हीं आपलें जीवितही खर्च करावें १७ आम्हीं देशोदेशींचे राजे जिंकावे, व यशाच्या योगें आपल्या कुळास संतोषित करावें. १८ पण कर्माची किती विपरीत गति आहे, कीं तेच हे आमचे सर्व गोत्रज आम्हांबरोबर युद्ध करण्यास उद्युक्त झाले आहेत ! १९ बायका, मुलें व धन ह्या सर्वांस सोडून तरवारीच्या धारेवर ज्यांनीं आपले जीव ठेविले आहेत, २२० अशांना मी कसें मारूं, कोणावर शस्त्र धरूं आणि आपल्याच सुहृज्जनांचा कसा घात करूं?२१ हे कोण आहेत हें तुला माहीत नाहीं काय ? ते पहा पलीकडे भीष्म व द्रोण आहेत. त्यांचे आमच्यावर महत् उपकार आहेत. ४२ या ठिकाणीं मेव्हणे, सासरे, मामा आणि बंधु, तसेच हे सर्व पुत्र, नातू व आप्तही आहेत. २३ हें पहा—हे सर्व आमचे फार जवळचे नातेवाईक आहेत, तेव्हां यांना मारण्याची गोष्ट नुसती तोंडावाटे काढली तरी देखील दोष घडतील. २४

हे मधुसूदना, जरी त्यांनीं माझा वध केला, तरी मी त्रैलोक्याच्या राज्यसुखाकरितां देखील ह्यांना मारण्याची इच्छा करणार नाहीं. मग पृथ्वीच्या राज्याकरितां मी ह्यांना कसा मारीन ? ॥३५॥

उलटपक्षीं ह्यांनीं वाटेल तें जरी केलें, किंवा आम्हांला येथेंच जरी मारिलें, तथापि आपण त्यांचा घात करण्याचें मनांत आणूं नये. २५ निष्कंटक असें त्रिभुवनाचें राज्य जरी प्राप्त झालें, तरी सुद्धां हें अनुचित कर्म मी करणार नाहीं. २६ कृष्णा, जर आज या ठिकाणीं आम्हीं यांचा वध केला, तर आमचें कोण नांव घेईल ? आणि तूंच सांग कीं मग तुझें मुख तरी आमच्या कसें दृष्टीस पडेल ? २७

हे जनार्दना, या कौरवांना मारून आम्हांला काय सुख होणार ? हे आततायी असल्यामुळें यांच्या वधानें आम्हांस पापच लागेल. ॥३६॥

जर मी गोत्रजांचा वध करीन, तर मी दोषांचें घर होईन; व असें झाल्यानें, ज्या तुझी मीं जोड केली आहे तो तूंही हातचा जाशील.२८ कुलक्षय केला असतां अनंत पातकें लागतात; अशा प्रसंगीं तुम्हांला कोणीं आणि कोठें शोधावें ? २९ ज्याप्रमाणें बागेंत अग्नीचा भडका झाला असतां कोकीळ पक्षी एक क्षणभरही राहत नाहींत; २३० किंवा तलावांत चिखल झालेला पाहून चकोर पक्षी तो सोडून चालते होतात, ३१ त्याप्रमाणें, देवा, जर माझी पुण्याई कमी होईल, तर आपण आपल्या मायेनें मला फसवून हातावर तुरी देऊन जाल ! ३२

म्हणून, आपल्या बांधवांस—या कौरवांस—मारणें हें आम्हांस योग्य नाहीं. माधवा, आपल्या आप्तांना मारून आम्ही सुखी कसे होऊं ? ॥३७॥

म्हणून ही गोष्ट मी कधीं करणार नाहीं, व या समरंगणांत हातांत शस्त्रही धरणार नाहीं; कारण, हें कृत्य बहुत प्रकारानें निंद्य आहे असें मला वाटतें. ३३ कृष्णा, आपण आह्मांला अंतरलां म्हणजे मग आमची काय गति होईल ? त्या दुःखानें आमचें हृदय कीं हो फाटून जाईल ! ३४ अर्जुन पुढें म्हणतो, "म्हणून, देवा, ह्या कौरवांचा वध करून मग आम्हीं राज्याचा उपभोग घ्यावा ही गोष्ट कधींही घडणार नाहीं. ३५

लोभानें चित्त भ्रष्ट झाल्यामुळें, कुलक्षय केल्यापासून लागणारा दोष व मित्राशीं वैर केल्यानें लागणारें पातक हीं जरी हे कौरव पहात नाहींत, ॥३८॥ तरी, हे जनार्दना, कुलक्षय केल्यापासून लागणारें पाप आम्हांस ढळढळीत दिसत असतांही, या पापापासून निवृत्त होण्याविषयीं आम्हीं विचार कसा करूं नये ? ॥ ३९ ॥

हे अभिमानमदें[1] भुलले। जरी पां संग्रामा आले। तऱ्ही आम्हां हित आपुलें। जाणावें लागे ॥३६॥ हें ऐसें कैसें करावें। जे आपुले आपण मारावे। जाणतजाणतां[2]चि सेवावें। काळकूट[3] ॥३७॥ हां[4] जी मार्गे चालतां। पुढां सिंह जाहलों[5] अवचिता। तो तंव चुकवितां। लाभु आथी ॥३८॥ असता प्रकाश सांडावा। मग अंधकूप[6] आश्रावा[7]। तरी तेथ कवण देवा। लाभु सांगे ॥३९॥ का समोर अग्नि देखोनी। जरी न वँचिजे वोसंडोनी[8]। तरी क्षणीं एका कवळुनि। जाळूं सके ॥२४०॥ तैसे दोष हे मूर्त[9]। अंगीं बांजे[10] असती पाहात। हें जाणतांही केवीं एथ। प्रवर्तावें ॥४१॥ ऐसें पार्थ तिये अवसरीं। म्हणे देवा अवधारी। या कल्मषाची[11] थोरी। सांगेन तुज ॥४२॥

कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः सनातनाः।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥४०॥

अन्वय—कुलक्षये, (सति) सनातनाः कुलधर्माः प्रणश्यंति; धर्मे नष्टे (सति) अधर्मः उत कृत्स्नं कुलं अभिभवति ॥ ४० ॥

जैसें काष्ठें काष्ठ मथिजे[12]। तेथ वन्हि[13] एक उपजे। तेणें काष्ठजात[14] जाळिजे। प्रज्वळलेनि[15] ॥४३॥ तैसा गोत्रींचि परस्परें। जरी वध घडे मत्सरें[16]। तरी तेणें महादोषें घोरें। कुळचि नाशे ॥४४॥ म्हणवूनि एणें पापें। वंशजधर्मु[17] लोपे। मग अधर्मचि आरोपे[18]। कुळामाजीं ॥४५॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥४१॥

अन्वय—हे कृष्ण अधर्माभिभवात् कुलस्त्रियः प्रदुष्यंति हे वार्ष्णेय ! स्त्रीषु दुष्टासु वर्णसंकरः जायते. ॥ ४१ ॥

एथ सारासार विचारावें। कवणें काय आचरावें। आणि विधिनिषेधें[19] आवघे। पौरुषती[20] ॥४६॥ असता दीपु दवडिजे। मग अंधकारीं रहाटिजे[21]। तरी उजूं[22]चि का अडखळिजे। जयापरी ॥४७॥ तैसा कुळीं कुळक्षयो होय। तये वेळीं तो आद्यधर्मु[23] जाय। मग आन[24] कांहीं आहे। पापावांचुनी ॥ ४८ ॥ जैं यम[25]नियम[26] ठाकती[27]। तेथ इंद्रियें सैरीं[28] राहाटती। म्हणऊनि व्यभिचार घडती। कुळस्त्रियांसी ॥४९॥ उत्तम अधमीं संचरती। ऐसे वर्णावर्ण[29] मिसळती। तेथ समूळ उपडती[30]। जातिधर्म ॥२५०॥ जैसी चोहटाचिये[31] बळी। पाविजे सैरीं[32] कांउळीं[33]। तैसीं महापापें कुळीं। संचरती५१

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च।
पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥४२॥

अन्वय—संकरः कुलघ्नानां च कुलस्य नरकाय एव [भवति] एषां पितरः लुप्तपिंडोदकक्रियाः [संतः] पतंति हि.॥४२

मग कुळा तया अशेखीं[34]। आणि कुळघातकां। येरयेरां नरका। जाणें आथी ॥५२॥ देखे वंशवृद्धि समस्त। यापरी होय पतितें[35]। मग वोवांडिती[36] स्वर्गस्थ। पूर्वपुरुष ॥५३॥ जेथ नित्यादि[37] क्रिया ठाके। आणि नैमित्तिक[38] क्रिया पारुखे[39]। तेथ कवणा तिळोदकें[40]। कवण अर्पी ॥५४॥ तरी पितर काय करिती। कैसेनि स्वर्गीं वसती। म्हणोनि तेही येती। कुळापासीं ॥५५॥ जैसा नखाग्रीं व्याळु[41] लागे। तो शिखांत व्यापी वेगें। तेवीं आब्रह्म कुळ अवघें। आप्लविजे[42] ॥५६॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः।
उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्।
यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥४५॥

अन्वय—कुलघ्नांनां एतैः वर्णसंकरकारकैः दोषैः शाश्वताः जातिधर्माः च कुलधर्माः उत्साद्यंते ॥ ४३ ॥

---

१ उन्मत्तपणानें. २समजून उमजून. ३नांवाचें विष. ४ अहो. ५ आला ६ अंधारयुक्त कोरडी विहीर. ७ जावें. ८ बाजूला टाकून. ९ प्रत्यक्ष. १० लागू. ११ पातकाची. १२ घांसावें. १३ अग्नि. १४ लाकडांचा समुदाय. १५ पेटल्यामुळें. १६ दुष्टबुद्धीनें. १७ कुलधर्म. १८ शिरतो. १९कर्तव्याकर्तव्य. २०नष्ट होतात. २१फिरावें. २२सहज. २३अनादि धर्म. २४दुसरें. २५मनाचें आकलन. २६इंद्रियांचें आकलन. २७ राहतात. २८ स्वेच्छ. २९ ब्राह्मणशूद्रादि परस्पर. ३० नाश पावतात. ३१ चव्हाट्यावरचा. ३२ वाटेल तिकडून. ३३ कावळ्यांनीं. ३४ सर्व. ३५ दूषित. ३६पडतात. ३७स्नानसंध्यादि नित्य कर्मे. ३८पर्वणीनिमित्त किंवा श्राद्धादि कर्मे. ३९ बंद होणें. ४० तर्पण. ४१ सर्प. ४२ बुडतें.

हे कौरव अभिमानानें उन्मत्त होऊन जरी युद्ध करण्यास आले आहेत, तरी आम्हीं आपलें हित पाहिलें पाहिजे. ३६ आपले आप्त आपणच मारावे अशी गोष्ट कशी करावी? असें पहा कीं, समजून उमजून काळकूट विष कसें प्यावें? ३७ अहो, वाट चालत असतांना जर अकस्मात् आपल्या समोर सिंह आला, तर त्याला चुकवून जाणें हेंच श्रेयस्कर आहे. ३८ आपण आयते उजेडांत बसलों असून, तेथून उठून जर कोरड्या अंधाऱ्या विहिरींत जाऊन बसलों, तर, देवा, त्यापासून काय लाभ होईल हें तुम्हीच सांगा बरें! ३९ किंवा समोर अग्नि आहे असें पाहून जर तो आपण बाजूस टाकून गेलों नाहीं, तर एका क्षणांत तो आपल्यास व्यापून जाळून टाकील. २४० त्याप्रमाणें, हे मूर्तिमंत दोष आम्हांला लागतील असें कळल्यावरही आम्हीं हें काम करण्यास कसें प्रवृत्त व्हावें?" ४१ त्या वेळीं इतकें बोलून अर्जुन श्रीकृष्णांस म्हणाला, "देवा, या पातकाची काय थोरवी आहे पहा. ४२

कुलक्षयानें सनातन (वंशपरंपरा चालत आलेले) कुलाचार नाहींतसे होतात. कुलाचार नाहींतसे झाले म्हणजे अधर्मानें सर्व कुल व्यापून जातें. ॥४०॥

ज्याप्रमाणें लांकडावर लांकूड घांसलें असतां त्यापासून अग्नि उत्पन्न होतो, आणि त्याचा भडका झाला म्हणजे सर्व लांकडें जळून जातात, ४३ त्याप्रमाणें, आपल्या गोत्रांतच जर मत्सरानें एकमेकांनीं एकमेकांचा वध केला, तर त्या महाघोर दोषांच्या योगानें सर्व कुलाचा क्षय होतो; ४४ म्हणून या कुलक्षयाच्या पापापासून कुलधर्माचा लोप होतो, आणि मग त्या कुलांत अधर्माचा प्रवेश होतो. ४५

कृष्णा, अधर्मानें कुल व्यापलें असतां, कुलस्त्रिया दुराचरणाविषयीं प्रवृत्त होतात; आणि, हे वार्ष्णेया, त्यांच्या दुष्ट आचरणापासून वर्णसंकर होतो. ॥४१॥

असें झाल्यावर मग सारासार विचार, योग्यायोग्य आचरण, कर्तव्याकर्तव्य वगैरे गोष्टी दूर राहतात. ४६ असलेला दिवा मालवून अंधारांत फिरूं लागलें म्हणजे ज्याप्रमाणें सहजच मनुष्य सरळ वाटेंतही ठेंचाळतो, ४७ त्याप्रमाणें, कुलक्षयामुळें कुलधर्म नष्ट झाल्यावर मग त्या ठिकाणीं पापावांचून दुसरी कशाची प्राप्ति होणार? ४८ मन व इंद्रियें यांचा निग्रह होईनासा झाला म्हणजे इंद्रियें स्वैर वर्तन करूं लागतात, व म्हणून कुलस्त्रियांच्या हातून पापाचरण घडतें; ४९ आणि उत्तम व अधम यांचा समागम होऊन ब्राह्मणशूद्रादि परस्पर वर्ण ह्यांची भेसळ होते, व त्या योगानें सर्व ज्ञातिधर्म समूळ नाहींतसे होतात. २५० कावळे जसे चव्हाट्यावर ठेवलेल्या बळीवर चोहोंकडून झडप घालतात, त्याप्रमाणें, अशा कुलामध्यें चोहों बाजूंनीं महापातकांचा प्रवेश होतो. ५१

वर्णसंकर झाला म्हणजे कुलाचा घात करणारे पुरुष व तें कुल यांना नरकप्राप्ति होते, आणि पिंडदान व तर्पणादि क्रिया बंद राहिल्यामुळें दोघांचे पितर नरकांत पतन पावतात! ॥४२॥

मग त्या कुळास आणि कुलाचा नाश करणारास—अशा दोघांसही नरकप्राप्ति होते. ५२ [मग] हें पहा—याप्रमाणें सर्व वंशाची वृद्धि दूषित होऊन त्यांतील स्वर्गस्थ पूर्वज आपोआप पतन पावतात. ५३ ज्या कुलांत नित्य व नैमित्तिक कर्में घडत नाहींत, त्या ठिकाणीं पितरांना तिलोदक कोण अर्पण करणार? ५४ अशी स्थिति झाल्यावर त्या पितरांनीं काय करावें व स्वर्गांत कसें रहावें? म्हणून तेही आपल्या कुलापाशीं येतात. ५५ ज्याप्रमाणें नखास चावलेल्या सापाची वेदना शेंडीपर्यंत सर्वांग व्यापून टाकते, त्याप्रमाणें आप्तवर्गाचा वध करण्यापासून उत्पन्न होणारे हे दोष हल्लीं जिवंत असलेल्या कुलापासून मूळ पुरुषापर्यंत सर्वांस बुडवितात! ५६

वर्णसंकर उत्पन्न करणाऱ्या ह्या कुलघातक पुरुषांच्या दोषामुळें, पुरातन जातिधर्म व कुलधर्म नाहींतसे होतात. ॥४३॥ ज्यांचे कुलधर्म नष्ट झाले आहेत, त्या मनुष्यांस निश्चयेंकरून नरकप्राप्ति होते असें आम्ही ऐकतों. ॥४४॥ अरेरे! आम्ही राज्यसुखाच्या लोभानें आपल्या बांधवांस मारण्यास उद्युक्त झालों, हें आम्ही मोठें पाप करण्यास तयार झालों आहों." ॥४५॥

हे जनार्दन, उत्सन्न कुलधर्माणां मनुष्याणां नरके नियतं वासः भवति इति (वयं) अनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥ अहो! वयं महत्पापं कर्तुं व्यवसिताः बत यत् राज्यसुखलोभेन स्वजनं हंतु उद्यताः ॥ ४५ ॥

देवा अवधारी आणीक एक। एथ घडे महापातक। जे संगदोषें हा लौकिक[1]। भ्रंश पावे ॥५७॥ जैसा घरीं आपुला। वांनिवसें[2] अग्नि लागला। तो आणिकांहीं प्रज्वळिला। जाळूनि घाली ॥५८॥ तैसिया तया कुळसंगती। जे जे लोक वर्तती। तेही बाधा पावती। निमित्तें येणें ॥५९॥ तैसें नाना दोषें सकळ। अर्जुन म्हणे तें कुळ। मग महाघोर केवळ। निरयें[3] भोगी ॥२६०॥ पाडिलिया तिये ठायीं। मग कल्पांतींही उकलु[4] नाहीं। येसणें[5] पतन[6] कुळक्षयीं। अर्जुन म्हणे ॥६१॥ देवा हें विविधें[7] कानीं ऐकिजे। परी अझुनिवरी त्रासु नुपजे[8]। हृदय वज्राचें हें काय कीजे। अवधारी पां ॥६२॥ अपेक्षिजे[9] राज्यसुख। जयालागीं[10] तें तंव क्षणिक। ऐसें जाणतांही दोखें[11]। अव्हेरूं ना ६३ जे हे वाडिल सकळ आपुले। वधावया दिठी[12] सूदले[13]। सांग पां काय थेकुलें[14]। घडलें आम्हां ॥६४॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥४६॥

अन्वय—यदि शस्त्रपाणयः धार्तराष्ट्राः अशस्त्रं अप्रतीकारं मां रणे हन्युः तत् मे क्षेमतरं भवेत्. ॥४६॥

आतां यावरी जें जियावें[15]। तयापासूनि हें बरवें। जे शस्त्रें सांडूनि साहावे। बाण यांचे ॥६५॥ तयावरी होय जितुकें। तें मरणही वरी निकें[16]। परी येणें कल्मषें[17]। चाड[18] नाहीं ॥६६॥ ऐसें देखून सकळ। अर्जुनें आपुलें कुळ। मग म्हणे राज्य तें केवळ। निरयभोगु[19] ॥६७॥

संजय उवाच—

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत्।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः॥४७॥

अन्वय—शोकसंविग्नमानसः अर्जुनः संख्ये एवं उक्त्वा सशरं चापं विसृज्य रथोपस्थे उपाविशत् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽर्जुन
विषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः

ऐसें तिये अवसरीं। अर्जुन बोलिला समरीं। संजयो म्हणे अवधारी। धृतराष्ट्रातें ॥६८॥ मग अत्यंत उद्वेगला[20]। न धरेत[21] गाहिंवरु[22] आला। तेथ उडी घातली खालां। रथौनियां[23] ॥६९॥ जैसा राजकुमर पदच्युतु[24]। सर्वथा होय अपहतु[25]। कां रवि राहुग्रस्तु। प्रभाहीनु[26] ॥२७०॥ नातरी महासिद्धिसंभ्रमें[27]। जिंतिलें[28] तापसु[29] भ्रमे। मग आकळूनि कामें[30]। दीनु कीजे ॥७१॥ तैसा तो धनुर्धरु। अत्यंत दुःखें जर्जरु। दिसे जेथ रहंवरु[31]। त्याजिला तेणें ॥७२॥ मग धनुष्यबाण सांडिले। न धरत अश्रुपात आले। ऐसें ऐक राया वर्तलें। संजयो म्हणे ॥७३॥ आतां यावरी तो वैकुंठनाथु। देखोनि सखेद[32] पार्थु। कवणेपरी परमार्थु[33]। निरूपील ॥७४॥ ते सविस्तर पुढारी कथा। अति सकौतुक ऐकतां। ज्ञानदेव म्हणे आतां। निवृत्तिदास ॥२७५॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ श्लोक ४७, ओंव्या २७५.

---

१ लोकाचार. २ माजघरांत. ३ नरक. ४ सुटका. ५ येवढें. ६ पाप. ७ नानाप्रकार. ८ उद्भवत नाहीं. ९ इच्छावें. १० शरीर. ११ दोष. १२ दृष्टीपुढें. १३ घातलें. १४ कर्मी. १५ जगावें. १६ चांगलें. १७ पापाची. १८ गरज. १९ नरकवास. २० उदास झाला. २१ आवरण्यास अशक्य. २२ हुंदका. २३ रथांतून. २४ स्थानभ्रष्ट. २५ मानरहित. २६ निस्तेज. २७ भपक्यानें, भ्रमानें. २८ जिंकिलेला. २९ तपस्वी. ३० इच्छा. ३१ रथ. ३२ दुःखी. ३३ तत्वज्ञान.

कृष्णा, या ठिकाणीं आणखी एक महापातक घडतें. तें कोणतें म्हणाल तर, या दोषापासून लोकाचार नाहींतसे होतात. ५७ ज्याप्रमाणें घराला आग लागून तो अग्नि पेटल्यावर घराचे दुसरेही भाग जाळून टाकतो, ५८ त्याप्रमाणें, अशा कुलांचा ज्या लोकांस सहवास घडतो, त्यांनाही त्यांच्या संगतीच्या योगानें पातक लागतें. ५९ अर्जुन म्हणतोः "देवा, त्याप्रमाणेंच, त्या कुलांत नानाप्रकारचे दोष घडून आले म्हणजे मग त्याला भयंकर नरकवास भोगावा लागतो." २६० अर्जुन आणखी म्हणतोः "त्या नरकांत पडल्यावर मग कल्पांतींही तेथून त्याची सुटका होत नाहीं, इतकें या कुलक्षयापासून पतन होतें. ६१ देवा, एवढा वेळपर्यंत चाललेली माझी ही कट-कट ऐकूनही तिजपासून अजून आपल्या मनास त्रास होत नाहीं, तर आपण आपलें मन एवढें कठोर कां केलें? ६२ असें पहा कीं, कुलक्षय करून ज्याच्याक-रितां राज्यसुखाची इच्छा करावयाची, तें शरीर तर क्षणिक आहे असें जाणूनही आम्ही कुलक्षयाचे दोष करण्याचें सोडूं नये काय? ६३ आमचे जे हे सर्व वडील जमले आहेत, त्यांचा वध करावा या हेतूनें मीं त्यांच्याकडे दृष्टि फेंकली हें आमच्या हातून काय लहान पातक घडलें आहे सांगा बरें? ६४

म्हणून, निःशस्त्र होऊन प्राणसंरक्षणार्थ मी कांहीं प्रयत्न करीत नसतांना जरी ह्या शस्त्र-धारी कौरवांनीं माझा वध केला, तरी त्यांत देखील माझें अधिकच कल्याण आहे. ॥४६॥

"तर असें करून जें वांचावें, त्यापेक्षां आपले हातां-तील शस्त्र टाकून कौरवांचे बाण सहन करावे हें बरें. ६५ असें केल्यामुळें जरी मरण प्राप्त झालें, तरी तें चांगलें. परंतु यांचा वध करून पाप जोडण्याची माझी इच्छा नाहीं." ६६ याप्रमाणें अर्जुनानें आपलें सर्व कुल पाहून म्हटलें कीं, "यांचा क्षय करून राज्य मिळवणें म्हणजे केवळ नरकाची जोड करणें होय." ६७

संजय म्हणालाः—याप्रमाणें बोलून, ज्याचें अंतःकरण शोकाकुल झालें आहे असा तो अ-र्जुन रथोपस्थावर बसला. ॥४६॥

संजय म्हणालाः— राजा धृतराष्ट्रा,ऐक. त्या वेळेस समरांगणांत उभा असलेला अर्जुन असें बोलला; ६८ आणि मग अत्यंत उदासीन झाला, व अनिवार गहिं-वर येऊन त्यानें रथावरून खालीं उडी टाकली. ६९ ज्याप्रमाणें एखादा राजकुमर पदच्युत झाला म्हणजे त्याला कोणीही मान देत नाहीं, किंवा राहूच्या योगानें सूर्यास ग्रहण लागलें म्हणजे तो निस्तेज होतो, २७० किंवा तपस्वी महासिद्धीच्या प्राप्तीच्या भ्रमानें व्यापला म्हणजे तपाचा त्याग करून कामाच्या सपाट्यांत सांपडून निंदेस पात्र होतो, ७१ त्याप्रमाणें तो अर्जुन रथाखालीं उतरल्यावर अत्यंत दुःखानें व्याप्त झालेला दिसला. ७२ संजय म्हणतो, "राजा, आणखी असें झालें कीं, त्यानें धनुष्यबाण टाकून दिले, व त्याच्या डोळ्यांतून सारख्या अश्रुधारा चालल्या." ७३ आतां यापुढें, अर्जुनास दुःख झालेलें पाहून वैकुंठनाथ श्रीकृष्ण हे त्यास कशा रीतीनें तत्त्वज्ञानाचा बोध कर-तील ७४ ती कौतुककारक कथा ऐका, असें निवृ-त्तिनाथांचे दास श्रीज्ञानेश्वर महाराज म्हणाले. ७५

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय दुसरा.

संजय उवाच—

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

अन्वय—तथा कृपया आविष्टम् अश्रुपूर्णा कुलेक्षणं, विषीदन्तं तं (अर्जुनं) मधुसूदनः इदं वाक्यं उवाच ॥ १ ॥

मग संजयो म्हणे रायातें । आइके तो पार्थु तेथें । शोकाकुल रुदनातें । करीत असे ॥ १ ॥ तें कुळ देखोनि समस्त । स्नेह उपनलें[1] अद्‌भुत । तेणें द्रवलें[2] असे चित्त । कवणेपरी ॥२॥ जैसें लवण जळें झळंबलें । ना तरी अभ्र वातें हालें । तैसें सधीर[3] परी विरमलें[4] । हृदय तयाचें ॥३॥ म्हणोनी कृपा[5] आकळिला । दिसतसे अति कोमाइला[6] । जैसा कर्दमीं[7] रुपला । राजहंसु ॥४॥ तयापरी तो पांडुकुमरु । महामोहें अति जर्जरु । देखोनी श्रीशार्ङ्गधरु । काय बोलं ॥५॥

श्रीभगवानुवाच—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

अन्वय—अर्जुन, अनार्यजुष्टं अस्वर्ग्यं अकीर्तिकरं (च) इदं कश्मलं त्वा विषमे कुतः समुपस्थितम् ? ॥२॥

म्हणे अर्जुना आदि पाही । हें उचित काय इथे ठायीं । तूं कवण हें कायी । करीत आहासी ॥६॥ तुज सांगे काय झालें । कवण उणें आलें । करितां काय ठेलें[8] । खेदु कायिसा[9] ॥७॥ तूं अनुचिता चित्त नेदिसी[10] । धीरु कहीं न संडिसी[11] । तुझेनि नामें अपयशीं । दिशा लंघिजे ॥८॥ तूं शूरवृत्तीचा ठावो[12] । क्षत्रियांमाजीं रावो । तुझिया लाठेपणाचा[13] आवो[14] । तिहीं लोकीं ॥९॥ तुवां संग्रामीं हरु[15] जिंकिला । निवातकवचांचा ठावो फेडिला । पवाडा तुवां केला । गंधर्वांसी ॥१०॥ पाहतां तुझेनि पाडें[16] । दिसे त्रैलोक्यही थोकडें[17] । ऐसें पुरुषत्व चोखडें[18] । पार्था तुझें ॥११॥ तो तूं कीं आजि येथें । सांडूनियां वीरवृत्तीतें । अधोमुख रुदनातें । करीत आहासी ॥ १२ ॥ विचारीं[19] तूं अर्जुनु । कीं कारुण्यें किजैसी[20] दीनु । सांग पां अंधकारें भानु । ग्रासिला आथी[21] ॥१३॥ ना तरी पवनु[22] मेघासि बिहे[23] । कीं अमृतासि मरण आहे । पाहे पां इंधनचि[24] गिळोनि जाये । पावकातें[25] ॥१४॥ कीं लवणेंचि जळ विरे । संसर्गें काळकूट मरे । सांग पां महाफणी[26] दर्दुरें[27] । गिळिजे कायी ॥१५॥ सिंहासि झोंबे कोल्हा । ऐसा अपाडु[28] आथि कें[29] जाहला । परी तो त्वां साच[30] केला । आजि एथ ॥१६॥ म्हणोनि अझुनी अर्जुना । झणें[31] चित्त देसी या हीना । वेगीं धीर करूनियां मना । सावधु होई ॥१७॥ सांडी हें मूर्खपण । उठी घे धनुष्यबाण । संग्रामीं हें कवण । कारुण्य तुझें ॥१८॥ हां गा[32] तूं जाणता । तरी न विचारिसी[33] कां आतां । सांगे झुंझावेळे सदयता । उचितु[34] कायी ॥१९॥ हे असतिये[35] कीर्तीसी नाशु । आणि पारत्रिकासि[36] अपभ्रंशु । म्हणे जगन्निवासु । अर्जुनातें ॥२०॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥३॥

---

१ उपजलें. २ विरघळतें. ३ धैर्ययुक्त ४ विरघळलें. ५ ममतेनें. ६ म्लान झाला. ७ चिखलांत. ८ राहिलें. ९ कशाकरितां. १० देत नाहींस. ११ सोडीत नाहींस. १२ ठिकाण १३ शौर्याचा, मोठेपणाचा. १४ प्रतिष्ठा, डंका. १५ शंकर. १६ बरोबरीनें १७ लहान. १८ चांगलें. १९ विचार कर. २० केला गेलास. २१ आहे? २२ वारा. २३ भय पावे. २४ सर्पण. २५ अग्नीला. २६ मोठा सर्प. २७ बेडकानें. २८ विलक्षण गोष्ट. २९ कोठें. ३० खरा. ३१ नको. ३२ अरे. ३३ विचार करीत नाहींस. ३४ योग्य. ३५ असलेल्या. ३६ परलोकगतीला.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय दुसरा.

संजय म्हणालाः—याप्रमाणें करुणेनें व्याप्त झालेल्या, डोळे पाण्यानें भरून आलेल्या व खिन्न झालेल्या अर्जुनाला मधुसूदन असें बोलते झाले. ॥ १ ॥

मग संजय धृतराष्ट्र राजास म्हणालाः—महाराज, ऐका. अर्जुन त्या ठिकाणीं शोकानें व्याकुळ होऊन रुदन करूं लागला. १ तें आपलें कुळगोत पाहून त्याच्या मनांत विलक्षण मोह उत्पन्न झाला, आणि त्या योगानें त्याचें चित्त द्रवलें; कसें म्हणाल तर, २ पाण्यानें ज्याप्रमाणें मीठ विरघळतें, अथवा वाऱ्यानें ज्याप्रमाणें ढग नाहींतसे होतात, त्याप्रमाणें, तो मोठा धैर्यवान होता तरी त्याच्या हृदयास द्रव आला ! ३ जसा राजहंस पक्षी चिखलांत रुतल्यावर म्लान दिसतो, तसा तो ममतेनें व्याकुळ होऊन अगदीं म्लान दिसूं लागला. ४ याप्रमाणें तो पांडुकुमर अर्जुन महामोहानें ग्रस्त झालेला पाहून भगवान श्रीकृष्ण म्हणालेः—५

श्रीभगवान म्हणालेः–अर्जुना, थोर लोकांना मान्य न होणारा, स्वर्गप्राप्तीचेआड येणारा व इहलोकीं कीर्तीचा नाश करणारा असा हा मोह तुला ह्या युद्धप्रसंगीं कोठून उत्पन्न झाला?॥२॥

अर्जुना, अरे असें पहा, या ठिकाणीं तुला हें शोभतें काय ? तूं कोण आहेस व हें काय करीत आहेस याचा अगोदर विचार कर. ६ तुला काय झालें ? सांग बरें कोणतें कमी पडलें ? काय करण्याचें राहिलें ? आणि दुःख कशाकरितां झालें ? ७ तूं अनुचित गोष्टीकडे कधीं लक्ष देत नाहींस, व कधींही धीर सोडीत नाहींस. तुझ्या केवळ नामस्मरणानें अपयश दिगंतीं पळून जातें ८ तूं शौर्याचें केवळ आगर व क्षत्रियांचा मुकुटमणि आहेस, व तुझ्या शौर्याचा डंका त्रैलोक्यांत गाजत आहे. ९ तूं युद्धांत शंकरास जिंकिलेंस; निवातकवचांचा समूळ उच्छेद केलास; आणि आपलें यश गंधर्वांस गाण्यास विषय करून ठेविलेंस. १० अर्जुना, ज्या तुझा पराक्रम एवढा मोठा आहे कीं त्याच्या तुलनेला हें त्रिभुवन देखील कमी आहे, ११ तोच तूं आज वीरवृत्ति सोडून खालीं तोंड घालून रडत बसला आहेस ! १२ अर्जुना, तूं करुणेनें इतका दीन झाला आहेस याचा विचार कर ! अरे, अंधकारानें सूर्याला कधीं गिळून टाकलें आहे का सांग बरें ? १३ किंवा वाऱ्यास मेघाचें भय कधीं वाटलें आहे, अथवा अमृतास कधीं मरण आहे, किंवा लांकडानें कधीं अग्नि गिळला आहे, १४ अथवा मिठानें पाणी कधीं विरलें आहे, किंवा कालकूट विष हें दुसऱ्या विषाच्या बाधेनें मेलें आहे, अथवा मोठ्या भुजंगाला कधीं बेडकानें गिळलें आहे, १५ बरें, कधीं कोल्ह्यानें सिंहाबरोबर झोंबी केली आहे, अशा विलक्षण गोष्टी कधीं तरी घडल्या आहेत का ? पण त्या तूं येथें आज खऱ्या करून दाखविल्यास ! १६ म्हणून, अर्जुना, अजून या वाईट गोष्टींकडे लक्ष न देतां मनास लवकर धीर देऊन सावध हो. १७ हा मूर्खपणा सोडून ऊठ, व धनुष्यबाण हातीं घे. कारण, या रणभूमीवर तुझ्या या करुणेचा काय उपयोग ? १८ अर्जुना, तूं ज्ञाता असून या वेळीं विचार कसा करीत नाहींस ? अरे, युद्धाचे प्रसंगीं दया असणें योग्य आहे का सांग बरें ? १९ श्रीकृष्ण म्हणतातः–अर्जुना, हें तुझें वर्तन असलेल्या कीर्तीचा नाश करणारें व परलोकगतीस मुकविणारें आहे ! २०

पार्था, हा नामर्दपणा धरूं नको. हा तुला शोभत नाहीं. हे शत्रूंस ताप देणाऱ्या अर्जुना, क्षुद्र असें हें मनाचें दुबळेपण टाकून युद्धाकरितां ऊठ ॥ ३ ॥

अन्वय—पार्थ, क्लैब्यं मा गमः स्म एतत् त्वयि न उपपद्यते. हे परंतप! (अयं) क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वा उत्तिष्ठ ॥ ३ ॥

म्हणोनि शोकु न करी । तूं पुरता धीरु धरी । हे शोच्यता[1] अव्हेरी[2] । पंडुकुमरा ॥२१॥ तुज नव्हे हें उचित । येणें नासेल जोडलें बहुत । तूं अझुनि तरी हित । विचारी पां ॥२२॥ येणें संग्रामाचेनि अवसरें[3] । एथ कृपाळूपण नुपकरे[4] । हे आतांचि काय सोयरे । जाहले तुज ॥२३॥ तूं आधींचि काय नेणसी । कीं हे गोत्रज नोळखसी । वायांचि काय करिसी । अतिशयो[5] आतां ॥२४॥ आजिचें हें झुंज । काय जन्मा नवल तुज । हें परस्परें तुम्हां व्याज[6] । सदांचि आथी ॥२५॥ तरी आतां काय जाहलें । काधि स्नेह उपनलें । हें नेणिजे परी कुडें[7] केलें । अर्जुना तुवां ॥२६॥ मोह धरिलिया ऐसें होईल । जे असती प्रतिष्ठा जाईल । आणि परलोकही अंतरेल । ऐहिकेंसीं[8] ॥२७॥ हृदयाचें ढिलेपण । एथ निकयांसि नव्हे कारण । हें संग्रामीं पतन जाण । क्षत्रियांसी ॥२८॥ ऐसेनि तो कृपावंतु[10] । नानापरी असे शिकवितु । हें ऐकोनि पंडुसुतु । काय बोले ॥२९॥

अर्जुन उवाच—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥४॥

अन्वय—(हे) मधुसूदन! अहं भीष्मं द्रोणं च संख्ये इषुभिः कथं प्रतियोत्स्यामि? (यतः) हे अरिसूदन! (तौ) पूजार्हौ (स्तः) ॥ ४ ॥

देवा हें येतुलेवेरी[11] । बोलावें नलगे अवधारी[12] । आधीं तूंचि विचारी । संग्रामु हा ॥३०॥ हें झुंज नव्हे प्रमादु[13] । एथ प्रवर्तलिया दिसे बांधु[14] । हा उघड लिंगभेदें[15] । वोढवला[16] आम्हां ॥३१॥ देखे माता पितरें अर्चिजती[17] । सर्वस्वें तोष पावविजती[18] । तियें पाठीं[19] केविं वधिजती । आपुलिया हातीं ॥३२॥ देवा संत वृंदें[20] नमस्कारिजे । कां घडे तरी पूजिजे । हें वांचूनि[21] केवीं निंदिजे । स्वयें वाचा ॥३३॥ तैसे गोत्रगुरु[22] आमुचे । पूजनीय[23] आम्हां नेमाचे । मज बहुत[24] भीष्मद्रोणांचें । वर्ततसे ॥३४॥ जयांलागीं मनें विरू[25] । आम्ही स्वप्नीं न शकों धरूं । तयां प्रत्यक्ष[26] केवीं करूं । घातु देवा ॥३५॥ वरी जळो हें जियालें[27] । एथ आघवेयांसि[28] हेंचि काय जाहलें । जे यांच्या वधीं अभ्यासिले । मिरविजे आम्हीं ॥३६॥ मी पार्थु[29] द्रोणाचा केलों । येणें धनुर्वेदु मज दिधला । तेणें उपकारें काय आभारैला । वधीं तयातें ॥३७॥ जेथींचिया कृपा लाहिजे[30] वरु । तेथेंचि मनें व्यभिचारु[31] । तरी काय मी भस्मासुरु । अर्जुन म्हणे ॥३८॥

गुरूनहत्वा हि महानुभावा- ।
ञ्छ्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ॥
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव ।
भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥५॥

अन्वय—महानुभावान् गुरून् हि अहत्वा, इहलोके भैक्ष्य भोक्तुम् अपि श्रेयः (अस्ति;) अर्थकामान् गुरून् हत्वा तु इह एव (न तु स्वर्गे) रुधिर प्रदिग्धान् भोगान् भुञ्जीय ॥ ५ ॥

देवा समुद्र गंभीर आइकिजे । वरि तोहि आहौं[32]-च देखिजे । परी क्षोभ मनीं नेदिजे । द्रोणाचिये ॥३९॥ हें अपार जें गगन । वरी तयाही होईल मानें[33] । परी अगाध भलें गहन । हृदय याचें ॥४०॥ वरीं अमृतही विटे[34] । कीं काळवशें वज्रही फुटे । परी मनोधर्मु न[35] लोटे । विकरविलाही[36] ॥ ४१ ॥ स्नेहालागीं मांये[37] । म्हणिपे कीर[38] होये । परी कृपा ते मूर्त[40] आहे । द्रोणीं[41] इये ॥४२॥ हा कारुण्याची आदि[42] । सकळ गुणांचा निधि[43] । विद्यासिंधु[44] निरवधि[45] । अर्जुन म्हणे ॥४३

१ खेद. २ टाक. ३ प्रसंगीं. ४ उपयोगीं नाहीं. ५ पालहाळ. ६ निमित्त. ७ वाईट. ८ इहलोकासह. ९ चांगुलपणाला. १० कृपाळु (श्रीकृष्ण.) ११ इतकें. १२ ऐका. १३ अमर्यादा. १४ दोष. १५ थोरांचा उच्छेद. १६ प्राप्त झाला. १७ पूजिले जातात. १८ पावतात. १९ मागून. २० साधुसमूह. २१ सोडून. २२ कुलगुरु. २३ पूज्य. २४ ऋण. २५ वैर. २६ कोणत्या प्रकारें. २७ जिणें. २८ सर्वांस. २९ शिष्य. ३० प्राप्त करून घ्यावा. ३१ विपर्यास. ३२ वरकांतींच. ३३ माप. ३४ अंबेल. ३५ पालटत नाहीं. ३६ क्षोभविला. ३७ आई. ३८ म्हणतात. ३९ खरें. ४० मूर्तिमंत. ४१ ह्या. ४२ मूळ. ४३ समुद्र. ४४ विद्यांचा सागर. ४५ मर्यादारहित.

म्हणून, अर्जुना, तूं शोक करूं नको, धीर धरून हा खेद टाकून दे; २१ तुला हें करणें चांगलें नाहीं. तूं आजपर्यंत जें कांहीं संपादन केलें आहेस, त्याचा [या योगानें] नाश होईल; म्हणून आतां तरी जी हिताची गोष्ट असेल ती कर. २२ यांच्याशीं संग्राम करण्याचे वेळीं कृपाळूपणा उपयोगी नाहीं. हे कौरव याच वेळेस तुझे नातलग झाले आहेत कीं काय ? २३ ही गोष्ट तुला पूर्वी माहित नव्हती का ? किंवा हे नातेवाईक आहेत हें तूं ओळखीत नव्हतास ? मग आतांच हा व्यर्थ पाल्हाळ कां लावला आहेस ? २४ आजचा हा युद्धप्रसंग तुला जन्मांत नवीन का आहे ? तुम्हां परस्परांना युद्धाला नेहमींचेंच निमित्त आहे. २५ मग आतांच काय झालें ? आतांच हा स्नेह कोठून उद्भवला ? मला तर बाबा हें कांहींच समजत नाहीं; पण, अर्जुना, ही गोष्ट तूं फार वाईट केलीस. २६ जर तूं हा मोह धारण केलास, तर आजपर्यंत मिळविलेला लौकिक जाऊन इहपरलोकांसही अंतरशील. २७ अंतःकरणांत शिथिलता असणें हें कांहीं चांगलें नाहीं; क्षत्रियांस युद्धाचे ठिकाणीं ही शिथिलता म्हणजे नरकाचें साधन आहे. २८ याप्रमाणें त्या दयाळु भगवंतांनीं पुष्कळ प्रकारें केलेला बोध ऐकून अर्जुन बोलला:—२९

अर्जुन म्हणाला:—हे मधुसूदना ! मी ह्या युद्धांत भीष्म व द्रोणाचार्य यांच्यावर बाण कसे सोडूं ? कारण, हे शत्रुदमना, ते पूजा करण्यास योग्य आहेत. ॥ ४ ॥

देवा ! ऐका. इतकें बोलायाचें कांहीं कारण नाहीं. ह्या युद्धाविषयीं आधीं आपणच विचार करा. ३० हें युद्ध नसून आमचे हातून मोठी अमर्यादा होत आहे; हें करण्याला आम्ही प्रवृत्त झालों, तर हा दोष आहे इतकेंच नव्हे, तर आम्ही आराध्यदेवतांचा उघड उघड उच्छेद करीत आहों ३१ असें पहा कीं, मातापितरांची सेवा करून त्यांना सर्व प्रकारें संतुष्ट ठेवावें; आणि मागून आपण आपल्याच हातानें त्यांचा वध कसा करावा ? ३२ देवा, साधुसंतांना नमस्कार करावा, घडेल तर त्यांची पूजा करावी, पण हें सोडून आपण आपल्याच मुखानें त्यांची निंदा कशी करावी ? ३३ त्याचप्रमाणें, हे तर आमचे कुलगुरु असून आम्हांला सर्वदा पूज्य आहेत. त्यांतून भीष्म व द्रोण यांचा तर मी फार ऋणी आहें. ३४ देवा, ज्यांच्याविषयीं आम्ही स्वप्नांत देखील वैर धरूं शकत नाहीं, त्यांचा प्रत्यक्ष घात कसा करावा बरें ? ३५ आज या सर्वांच्या अकलांना झालें आहे तरी काय? ज्या शस्त्रविद्येचा अभ्यास आम्हीं यांच्यापाशीं केला, तिचा उपयोग यांना मारण्याकडे करून त्याविषयीं प्रतिष्ठा मिरवावयाची असें जर होईल, तर जळो हें जिणें ! ३६ मी—अर्जुन द्रोणाचार्यांचा शिष्य; त्यांनींच मला धनुर्विद्या शिकविली; तर आतां त्यांना मारून त्यांच्या त्या उपकारांची फेड करूं होय? ३७ अर्जुन म्हणतो:—ज्यांच्या कृपेनें आम्हीं वरप्राप्ति करून घ्यावी, त्यांच्याशींच कृतघ्नपणा करायाला मी का भस्मासुर आहें ? ३८

अशा उदार अंतःकरणाच्या भीष्मद्रोणादि गुरूंस न मारतां ह्या लोकीं भिक्षा मागून ही निर्वाह करणें हें मला कल्याणकारक वाटतें. कारण गुरुजन जरी अर्थलुब्ध असले, तरी त्यांना मारून त्यांच्या रक्तानें भरलेले भोग इहलोकींच [स्वर्गलोकीं नव्हे] आम्हांला भोगावे लागणार ! ॥ ५ ॥

देवा, समुद्र गंभीर आहे असें ऐकतों, तथापि तें वरकरणींच; परंतु द्रोणाचार्यांविषयीं म्हटलें तर त्यांना राग म्हणजे काय हें माहीत सुद्धां नाहीं . ३९ आकाशाचा अंत नाहीं, पण त्याचेंही माप करतां येईल, परंतु द्रोणाचार्यांचें अंतःकरण इतकें खोल आहे कीं, त्याचें माप करतां येणार नाहीं. ४० कदाचित् अमृतही अंबेल, किंवा वज्रही फुटेल, पण द्रोणाचार्यांस प्रयत्नांतीही राग यावयाचा नाहीं. ४१ आईशिवाय इतरांची माया व्यर्थ होय अशी जी म्हण आहे, ती खरी आहे; परंतु द्रोणाचार्यांचे ठिकाणीं माया मूर्तिमंत वास करिते. ४२ अर्जुन म्हणतो:—हे आचार्य म्हणजे दयेचा उगम, सर्व गुणांची खाण, व विद्येचे केवळ महानिधि आहेत; ४३ अशा प्रकारें हे सर्वश्रेष्ठ असून

हा येणें मानें महंतु । वरी आम्हांलागीं कृपावंतु । आतां सांग पां येणें घातु । चिंतूं येईल॥४४॥ ऐसे हे रणीं वधावे । मग आपण सुखें राज्य भोगावें । तें मना नये आघवें जीवितेसीं[1] ॥४५॥ हें येणें मानें दुर्धर[2] । जे यांहीहूनी भोगें[3] सँधर[4] । ते असतु एथवर । भिक्षा मागतां भली ॥४६॥ ना तरी देहत्यागें जाइजे । का गिरिकंदर[5] सेविजे । परी शस्त्र आतां न धरिजे । इयांवरी ॥४७॥ देवा नवनिशितीं[6] शरीं । वांवरोनी[7] यांच्या जिव्हारीं[8] । भोग गिंवसावे[9] रुधिरीं[10] । बुडाले जे ॥४८॥ ते काढूनि काय किजंती[11]। लिप्तें[12] केवीं सेविजती । मज नये हे उपपत्ती[13] । याचिलागीं ॥४९॥ ऐसें अर्जुन ते अवसरीं[14] । म्हणे श्रीकृष्णा अवधारीं। परि तें मना नयेचि मुरारी । आइकोनियां ॥५०॥ हें जाणोनि पार्थ भ्याला । मग पुनरपि बोलों लागला । म्हणे देवो कां चित्त या बोला । देतीचि ना ॥५१॥

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

अन्वय—नः कतरत् गरीयः इति एतत् न च विद्मः यद्वा (वयं तान्) जयेम यदि वा (ते) नो जयेयुः (इति एतदपि न विद्मः) यान हत्वा न जिजीविषाम एव ते धार्तराष्ट्राः प्रमुखे अवस्थिताः ॥ ६ ॥

येऱ्हवीं माझ्या चित्तीं जें होतें । तें मी विवरूनि[15] बोलिलों एथें । परी निकें[16] काय यांपरौतें[17]। तें तुम्ही जाणा ॥५२॥ पैं विरू[18] जयांसीं ऐकिजे । आणि या बोलींचि[19] प्राण सांडिजे । ते एथ संग्रामव्याजें[20] । उभे आहाती ॥५३॥ आतां ऐसेयांतें वधावें । कीं अव्हेरूनियां निघावें । या दोहोंमाजीं बरवें । तें नेणो आम्ही ॥ ५४ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः ।
पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ॥
यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे ।
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्॥७॥

अन्वय—कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः धर्मसंमूढचेताः अहं त्वां पृच्छामि, यत् निश्चितं श्रेयः स्यात् तन्मे ब्रूहि; अहं ते शिष्यः (अस्मि.) त्वां प्रपन्नं मां शाधि. ॥ ७ ॥

आम्हां काय उचित । तें पाहतां न स्मरे[21] येथ । जे[22] मोहें येणें चित्त । व्याकुळ माझें ॥५५॥ तिमिरावरुद्धें[23] जैसें । दृष्टीचें तेज भ्रंशे । मग पासींचें[24] असतां न दिसे। वस्तुजातें[25] ॥५६॥ देवा तैसें मज जाहलें । जे मन हें भ्रांती ग्रासिलें । आतां काय हित आपुलें । तेंही नेणें ॥५७॥ तरी श्रीकृष्णा तुवां जाणावें । निकें तें आम्हां सांगावें । जे सखा सर्वस्व आघवें । आम्हांसि तूं ॥५८॥ तूं गुरु बंधु पिता । तूं आमुची इष्ट देवता । तूंचि सदा रक्षिता । आपदीं[26] आमुतें ॥५९॥ जैसा शिष्यातें गुरू । सर्वथा नेणें अव्हेरूं । कीं सरितांतें[27] सागरू । त्यजी केवीं ॥६०॥ ना तरी अपत्यांतें[28] माये । सांडूनि जरी जाये । तरी तें कैसेनि जिये[29] ऐके कृष्णा ॥६१॥ तैसा सर्वांपरी आम्हांसी । देवा तूंचि एक आहासी । आणि बोलिलें जरी न मनिसी[30] । मागील माझें ॥६२॥ तरी उचित काय आम्हां । जें व्यभिचरेना[31] धर्मा तें झडकरी पुरुषोत्तमा । सांग आतां ॥६३॥

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या-
द्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणां ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥८॥

अन्वय–भूमौ असपत्नं ऋद्धं राज्यं अवाप्य अपि सुराणां आधिपत्यं अवाप्य हि यत् मम इंद्रियाणां उच्छोषणं शोकं अपनुद्यात् तत् न प्रपश्यामि ॥ ८ ॥

हें सकळ कुळ देखोनी । जो शोक उपनलासे मनीं। तो तुझिया वाक्यावांचुनी । न जाय आणिकें ॥६४॥ एथ पृथ्वीतल आप[32] होईल । हें महेंद्रपदही[33] पाविजेल । परि मोह हा न फिटेल । मानसींचा ॥ ६५ ॥

---

१ अंतःकरणापासून. २ कठिण, मोठे. ३ राज्यसुख. ४ मोठे. ५ पर्वताची गुहा. ६ ताजी धार लावलेल्या बाणांनीं. ७ प्रहार करून. ८ मर्मस्थानीं. ९ शोधावे. १० रक्तांत. ११ करावे. १२ रक्तानें) माखलेले. १३ युक्ती, कृत्य. १४ त्या वेळीं. १५ स्पष्ट करून. १६ खरें. १७ पलीकडे. १८ वैर. १९ असें बोलतांच. २० युद्धाचे निमित्तानें. २१ सुचे. २२ कारण. २३ अंधारानें वेष्टित. २४ जवळ. २५ पदार्थमात्र. २६ आपत्कालीं. २७ नद्यांना. २८ मुलाला. २९ वांचेल. ३० (तुला) मान्य नसेल. ३१ विरुद्ध नसेल. ३२ प्राप्त. ३३ इंद्रपद.

आम्हांविषयीं तर पूर्ण कृपावंत आहेत, तेव्हां यांचा घात करण्याचें मनांत आणणें तरी योग्य होईल का? ४४ अशांना रणांत मारून मग आपण सुखानें राज्य भोगावें ही गोष्ट अंत:करणापासून माझ्या मनांत येत नाहीं ४५ इतकें हें कृत्य कठिण आहे. यांच्यापेक्षां राज्योपभोग श्रेष्ठ असतील, तर असोत बिचारे ! पण त्यांपेक्षां भिक्षा मागणेंच बरें ! ४६ नाहींपेक्षां देशत्याग करावा, अथवा गिरिकंदरांत जाऊन रहावें, परंतु यांजवर आतां शस्त्र म्हणून धरूं नये. ४७ देवा, नवीन पाजळलेल्या बाणांनीं यांच्या मर्मस्थानीं प्रहार करून त्यांच्या रक्तांत बुडून गेलेले जे भोग शोधून काढावयाचे, ४८ ते प्राप्त करून घेऊन करावयाचें काय ? आणि रक्तानें भरलेले ते भोग कसे उपभोगावयाचे ? म्हणून हें करणें माझ्या मनास येत नाहीं. ४९ अशा प्रकारें बोलून त्या वेळेस अर्जुन श्रीकृष्णांस म्हणाला: "देवा ऐकलें का ?" परंतु तें बोलणें कृष्णांस पसंत पडलें नाहीं, ५० असें पाहून अर्जुन आपल्या मनांत भिऊन पुन: म्हणाला:— देवा, माझ्या बोलण्याकडे आपण लक्ष कां देत नाहीं ? ५१

[आतां सांगितलेलें युद्ध किंवा भिक्षाटन यांपैकीं] कोणतें आम्हांस अधिक श्रेयस्कर आहे हें, व यांना आम्ही जिंकूं किंवा हे आम्हांला जिंकतील हेंही मला कळत नाहीं. ज्या कौरवांना मारून आम्हीं जगण्याची देखील इच्छा करीत नाहीं, ते तर माझ्यासमोर युद्धास तयार होऊन उभे राहिले आहेत. ॥ ६ ॥

बाकी माझ्या मनांत जें होतें, तें मी येथें स्पष्ट करून बोललों; परंतु यापेक्षां चांगलें कोणतें तें तुम्हांसच माहीत; ५२ हें पहा—ज्यांच्याशीं आमचें वैर आहे हीं अक्षरें ऐकल्याबरोबर आम्हीं प्राण सोडावे, तेच रणभूमीवर संग्राम करण्याकरितां उभे आहेत, ५३ तर यांना मारावें किंवा सोडून निघून जावें, या दोहोंमध्यें चांगली गोष्ट कोणती हें आम्हांला समजत नाहीं. ५४

अज्ञाननिमित्तक दोषामुळें माझें अंत:करण दूषित झालें आहे, व माझें कर्तव्य काय आहे हें मला समजत नाहीं, म्हणून तुम्हांला मी विचारतों. तर यांत निश्चय करून कल्याणकारक जें असेल तें मला सांगा. मी तुमचा शिष्य आहें व तुम्हांला शरण आलों आहें, यास्तव मला उपदेश करा. ॥ ७ ॥

आम्हांस कोणती गोष्ट करणें योग्य आहे हें सुचत नाहीं; कारण, या मोहानें माझें चित्त व्याकुळ झालें आहे. ५५ ज्याप्रमाणें अंधारानें डोळ्यांचें तेज नाहींसें झालें म्हणजे जवळ असलेलाही पदार्थ दिसत नाहीं, ५६ त्याप्रमाणें, देवा, माझी स्थिति झाली आहे;—माझें मन भ्रांतीनें ग्रासून गेलें असून, आपलें हित कशांत आहे तेंही मला समजत नाहीं; ५७ तर, श्रीकृष्णा, आपण विचार करून खरें असेल तें आम्हांला सांगा; कारण, आमचें सर्व प्रकारें साह्य करणारे आपण आहां. ५८ आमचे गुरु, बंधु, बाप, कुलदैवत आणि नेहमीं संकटसमयीं रक्षण करणारे आपणच आहां. ५९ ज्याप्रमाणें गुरु शिष्याचा अव्हेर करीत नाहीं, किंवा समुद्र नद्यांचा अव्हेर कसा करील ? ६० अथवा, देवा, आपणच विचार करा, कीं आई मुलास सोडून गेली तर तें कसें वांचेल ? ६१ त्याचप्रमाणें, सर्वतोपरी आम्हांस आपणच आहां, व इतका वेळपर्यंत जें मी आपल्याला बोललों तें जर तुम्हांस पटत नसेल, ६२ तर, पुरुषोत्तमा, जी गोष्ट आम्हांस उचित असून धर्मविरुद्ध नसेल, ती लवकर सांगा. ६३

इहलोकीं, पृथ्वीचें निष्कंटक व संपन्न राज्य अथवा [स्वर्गीं] देवांचें आधिपत्य म्हणजे इंद्रपद मिळालें, तरीही, माझ्या इंद्रियांना शोषून टाकणारा हा शोक कोणत्या उपायांनीं दूर होईल हें मला कळत नाहीं. ॥ ८ ॥

हे सर्व गोत्रज पाहून माझ्या मनांत जो शोक उत्पन्न झाला आहे, तो आपल्या उपदेशावांचून दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें नाहींसा होणार नाहीं. ६४ या ठिकाणीं पृथ्वीचें राज्य मिळालें किंवा इंद्रपद प्राप्त झालें, तरी देखील माझ्या अंत:करणांत उत्पन्न झालेला हा दयारूप मोह दूर होणार नाहीं. ६५ ज्या-

जैसीं सर्वथा बीजें आहाळलीं[1]। तीं सुक्षेत्रीं[2] जऱ्ही पेरिलीं। तरी न विरूढती[3] सिंचलीं। ओंवडे[4] तैसीं ॥६६॥ ना तरी आयुष्य पुरलें[5] आहे। तरी औषधें कांहीं नोहे। एथ एकचि उपेगा[6] जाये। परमामृत[7] ॥६७॥ तैसे राज्यभोगसमृद्धी। उज्जीवन[8] नोहे इये बुद्धी। एथ जिव्हाळा[9] कृपानिधी। कारुण्य तुझें ॥६८॥ ऐसें अर्जुन तेथें बोलिला। जंव क्षणएक भ्रांती सांडिला। मग पुनरपि व्यापिला। ऊर्मी[10] तेणें ॥६९॥ कीं मज पाहतां उर्मी नोहे। हें अनारिसें[11] गमतें[12] आहे। तो ग्रासिला महामोहें। काळसर्पें ॥ ७० ॥ सर्वमर्म[13] हृदयकल्हारीं[14]। तेथ कारुण्यवेळेच्या भरीं। लागला म्हणोनि लहरी। भांजेचि[15] ना ॥७१॥ हें जाणोनि ऐसी प्रौढी[16]। जो दृष्टिसवेंचि विष फेडी। तो धांवया श्रीहरी गारुडी। पातला कीं ॥७२॥ तैसिया पंडुकुमरा व्याकुळा। मिरवतसे श्रीकृष्ण जवळा। तो कृपावशें अवलीळा[17]। रक्षील आतां ॥७३॥ म्हणोनि तो पार्थु। मोहफणिग्रस्तु[18]। म्यां म्हणितला हा हेतु। जाणोनियां ॥७४॥ मग देखा तेथ फाल्गुनु[19]। घेतला असे भ्रांती कवळूनु[20]। जैसा घनपडळीं[21] भानु। आच्छादिजे ॥७५॥ तयापरी तो धनुर्धरु। जाहलासे दुःखें जर्जरु। जैसा ग्रीष्मकाळीं[22] गिरिवरु। वणवला[23] कां ॥७६॥ म्हणोनि सहजें सुनीळु[24]। कृपामृतें सजळु। तो बोळला श्रीगोपाळु। महामेघु ॥७७॥ तेथ सुदर्शनांची[26] द्युती। तेचि विद्युल्लता झळकती। गंभीर वाचा ते आयती[25]। गर्जनेची ॥७८॥ आतां तो उदार कैसा वर्षेल। तेणें अर्जुनाचळु[27] निवेल। मग नवी विरूढी[28] फुटेल। उन्मेषाची[29] ॥७९॥ ते कथा आइका। मनाचिया आराणुका[30]। ज्ञानदेव म्हणे देखा। निवृत्तिदासु ॥८०॥

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः।
न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ९

अन्वय–परंतपः गुडाकेशः हृषीकेशं एवम् उक्त्वा 'न योत्स्ये' इति गोविंदं उक्त्वा तूष्णीं बभूव ह. ॥९॥

ऐसें संजय असे सांगत। म्हणे राया तो पार्थ। पुनरपि शोकाकुलित। काय बोले ॥८१॥ आइकें सखेद बोले श्रीकृष्णातें। आतां नोळवावें[31] तुम्हीं मातें। मी सर्वथा न झुंजें एथें। भरंवसेनी ॥८२॥ ऐसें येकिहेळां[32] बोलिला। मग मौन धरूनि ठेला[33]। तेथ श्रीकृष्ण विस्मयो[34] पावला। देखोनि तयातें॥८३

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषदिंतमिदं वचः ॥१०॥

अन्वय–हे भारत! उभयोः सेनयोः मध्ये विषीदन्तं (अर्जुनं) हृषीकेशः प्रहसान्निव इदं वचः उवाच. ॥१०॥

मग आपुलां चित्तीं म्हणे। एथ हें कायि आदरिलें[35] येणें। अर्जुन सर्वथा कांहीं नेणे। काय कीजे ॥८४॥ हा उमजे आतां कवणेपरी। कैसेनि धीर स्वीकारी। जैसा ग्रहातें[36] पंचाक्षरी[37]। अनुमानी[38] कां ॥८५॥ ना तरी असाध्य देखोनि व्याधी। अमृतासम दिव्य औषधि। वैद्य सूचि[39] निरवधि[40]। निर्दानींची[41] ॥८६॥ तैसें विवरीत[42] असे श्रीअनंतु। तया दोहीं सैन्यांआंतु। जयापरी पार्थु। भ्रांति सांडी ॥८७॥ तें कारण मनें धरिलें। मग सरोष[43] बोलों आदरिलें। जैसें मातेच्या कोपीं थोकलें[44]। स्नेह आथी ॥८८॥ कीं औषधाचिया कडवटपणीं। जैसी अमृताची पुरवणी[45]। ते आहाच[46] न दिसे परी गुणीं। प्रकट होय ॥८९॥ तैसीं वरिवरी पाहतां उदासें। आंत तरी अतिसुरसें। तियें वाक्यें हृषीकेशें। बोलों आदरिलीं[47] ॥९०॥

१ भाजलेलीं. २ चांगल्या शेतांत. ३ उगवत नाहींत. ४ मनाजोगीं. ५ सरलें. ६ उपयोगीं. ७ भगवन्नामामृत. ८ उत्तेजन. ९ आश्रय. १० वेग, लहर. ११ वेगळेंच. १२ वाटत. १३ मर्मयुक्त. १४ हृत्कमलीं. १५ भंगेना. १६ मोठा प्रसंग. १७ सहज. १८ मोहरूपी सर्पानें ग्रासलेला. १९ अर्जुन. २० भ्रांतीनें व्यापून. २१ ढगांच्या पडद्यांनीं. २२ उन्हाळ्यांत. २३ पेटला. २४ उत्तम श्यामवर्ण. २५ साहित्य, सामुग्री. २६ दांताची प्रभा. २७ अर्जुनरूप पर्वत. २८ पालवी. २९ ज्ञानाची. ३० समाधानाकरितां. ३१ भीड घालूं नये. ३२ एकदम. ३३ राहिला. ३४ आश्चर्य. ३५ आरंभिलें. ३६ भूतबाधेला. ३७ मंत्री. ३८ परीक्षा करतो. ३९ योजतो. ४० लागलीच. ४१ आणीबाणीची. ४२ विचार करीत. ४३ क्रोधयुक्त. ४४ भरलेलें. ४५ व्याप्ती, भरती. ४६ वरवरच. ४७ प्रारंभ केला.

प्रमाणें भाजलेलें बीं कितीही उत्तम जमिनींत पेरलें व त्यास मनमुराद पाणी घातलें तरी उगवत नाहीं, ६६ किंवा जेथें आयुष्य संपलें आहे तेथें एका परमामृताशिवाय इतर औषधांचा कांहीं उपयोग होत नाहीं, ६७ त्याप्रमाणें या माझ्या मोहित बुद्धीला सर्व राज्यभोग व संपत्ति यांचा बिलकुल उपयोग होणार नाहीं; तर, हे कृपानिधे, तुझा जिव्हाळाच उपयोगीं पडेल. ६८ याप्रमाणें, क्षणभर भ्रांति दूर झाल्यामुळें अर्जुन त्या ठिकाणीं बोलला, परंतु त्याला पुनः मायेच्या लहरीनें ग्रासिलें. ६९ ज्ञानेश्वर म्हणतातः—ह्याला मायेची लहर नसून हा कांहीं निराळाच प्रकार असावासें मला वाटतें; तो कोणता? तर महामोह हाच कोणी काळसर्प; त्यानें अर्जुनास ग्रासलें; ७० आणि हृदयकमलांत कारुण्याची उसळी आली आहे अशी संधि साधून मर्मस्थानीं दंश केला; म्हणून त्यास लहरीवर लहरी येऊन झेंडू फुटला! ७१ असा कठिण प्रसंग पाहून, ज्याच्या कृपादृष्टीनें विष नाहींसें होतें तो श्रीकृष्णरूपी गारुडी त्याचें रक्षण करण्याकरितां धावून आला. ७२ तशा त्या व्याकुळ झालेल्या पांडुकुमराजवळ असलेला श्रीकृष्ण आपल्या कृपादृष्टीनें आतां सहज त्याचें रक्षण करील. ७३ म्हणून, मोह हाच कोणी सर्प व त्यानें पार्थाला ग्रासलें आहे हा हेतु मनांत धरून मीं येथें ही उत्प्रेक्षा केली. ७४ ज्याप्रमाणें ढगांनीं सूर्य आच्छादित होतो, त्याप्रमाणें अर्जुन ह्या वेळीं भ्रांतीनें आच्छादित झाला. ७५ जसा उन्हाळ्यांत डोंगराला वणवा लागतो, तसा तो अर्जुन दुःखानें अगदीं जर्जर होऊन गेला. ७६ म्हणून, वणवा लागलेल्या डोंगरावर जसे निळ्या रंगाच्या पाण्यानें भरलेले ढग कोसळून तो शांत करितात, तसा आधींच नीलवर्ण व कृपामृतरूप जलानें भरलेला तो महामेघरूप गोपाळ वळला. ७७ त्या श्रीकृष्णरूप मेघाचे ठिकाणीं दांतांची प्रभा हीच वीज, व गंभीर भाषण हीच गर्जना. ७८ असा तो श्रीभगवानरूप उदार मेघ आतां कशी वृष्टि करील, व त्या वृष्टीनें अर्जुनरूप पर्वत कसा शांत होईल, आणि त्याला ज्ञानाचा कसा नवा अंकुर फुटेल, ७९ ती कथा मनाच्या समाधानासाठीं ऐका, असें निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणाले. ८०

संजय म्हणालाः—शत्रूंस ताप देणारा अर्जुन ह्याप्रमाणें श्रीकृष्णास बोलून, 'मी आतां युद्ध करणार नाहीं' असें श्रीगोविंदाला म्हणून स्तब्ध राहिला. ॥ ९ ॥

ह्याप्रमाणें धृतराष्ट्रास सांगून संजय आणखी म्हणतोः—राजा, पुनः तो अर्जुन शोकयुक्त अंतःकरणानें बोलूं लागला, ८१ "देवा, ऐका. आपण मला युद्ध करण्याविषयीं कोणत्याही प्रकारें भीड घालूं नका. ह्या ठिकाणीं मी निःसंशय युद्ध करणार नाहीं." ८२ ह्याप्रमाणें एकदम बोलून पुढें कांहीं न बोलतां तो स्तब्ध राहिला. हें पाहून भगवंतांस मोठें आश्चर्य वाटलें. ८३

राजा, दोन्ही सैन्यांमध्यें खेद पावलेल्या अर्जुनास श्रीकृष्ण हंसल्यासारखें करून हें भाषण बोलले. ॥ १० ॥

भगवान आपल्या मनांत विचार करतात, ह्या प्रसंगीं अर्जुनानें हें काय आरंभिलें आहे? आणि ह्याची समजूतही कांहीं केल्या पडत नाहीं ह्याला काय करावें? ८४ ह्याची कोणत्या उपायानें समजूत पडेल? काय केलें असतां ह्याला धैर्य येईल? पंचाक्षरी जसा भूतबाधानिवारणाचा विचार करतो, ८५ अथवा रोग असाध्य आहेसें पाहतांच वैद्य जसा निदानींच्या अमृततुल्य दिव्य औषधीची तत्काळ योजना करतो, ८६ त्याप्रमाणें, त्या दोन्ही सैन्यांमध्यें स्थित असलेले भगवान श्रीकृष्ण विचार करूं लागले कीं, ज्या कारणानें याला शोकमोह उत्पन्न झाले आहेत, ती भ्रांति हा कसा सोडून देईल? ८७ तें कारण मनांत आणून मग त्यांनीं रोषयुक्त भाषण करण्यास आरंभ केला. ज्याप्रमाणें आईच्या रागांत गुप्तरूपानें स्नेह असतो, ८८ किंवा कडू औषधाचे अंतर्यामीं अमृतासारखी गोडी असते—ती जरी वरकांतीं दिसत नाहीं तरी परिणामीं दृष्टोत्पत्तीस येते, ८९ त्याप्रमाणें, वरकांतीं क्रोधयुक्त परंतु अंतर्यामीं अतिममत्वानें भरलेला असा अर्जुनास श्रीकृष्णांनीं उपदेश करण्यास आरंभ केला. ९०

श्रीभगवानुवाच—

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः॥११॥

अन्वय-त्वं अशोच्यान् अन्वशोचः च प्रज्ञावादान् भाषसे; पंडिताः गतासून् च अगतासून् न अनुशोचन्ति. ११

मग अर्जुनातें म्हणितलें। आम्हीं आजि हें नवल देखिलें। जें तुवां एथ आदरिलें। माझारींचि[1] ॥९१॥ तूं जाणता तरी म्हणविसी। परी नेणिवेतें[2] न सांडिसी। आणि शिकवूं म्हणों तरी बोलसी। बहुसाल[3] नीति ॥९२॥ जात्यंधा[4] लागे पिसें। मग तें सैरां धांवे जैसें। तुझें शाहाणपण तैसें। दिसतसे ॥९३॥ तूं आपणापें[6] नेणसी। परी या कौरवांतें शोचूं[7] पहासी। हा बहु विस्मय आम्हांसी। पुढतपुढती ॥९४॥ तरी सांग पां अर्जुना। तुजपासूनि स्थिति[9] या त्रिभुवना। हे अनादि विश्वरचना। तें लटकें कायी ॥९५॥ एथ समर्थु एक आथी। तयापासूनि भूतें[10] होती। तरी हें वायांचि काय बोलती। जगामाजीं ॥९६॥ हो कां सांप्रत ऐसें जाहलें। जे हे जन्ममृत्यु तुवां सृजिले[11]। आणि नाश पावे नाशिलें। तुझेनि कायी ॥९७॥ तूं भ्रमलेपणें अहंकृती[12]। यांसि घातु न धरिसी चित्तीं। तरी सांगें कायि हे होती। चिरंतन[13] ॥९८॥ कीं तूं एक वधिता। आणि सकळ लोकु हा मरता। ऐसी भ्रांति क्षणें[14] चित्ता। येवों देसी ॥ ९९ ॥ अनादिसिद्ध हें आघवें। होत जात स्वभावें। तरी तुवां कां शोचावें। सांगें मज ॥१००॥ परी मूर्खपणें नेणसी। न चिंतावें तें चिंतिसी। आणि तूंचि नीति सांगसी। आम्हांप्रति ॥१०१॥ देखें विवेकी[15] जे होती। ते दोहींतेंही[16] न शोचिती। जे होय जाय हे भ्रांती। म्हणऊनियां॥२॥

न त्वेवाहं जातु नाऽऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम्॥१२॥

अन्वय-अहं जातु न आसं इति न (किं तु आसं एव) त्व (नासीः इति) न (किंतु आसीः एव) इमे जनाधिपाः (न आसन् इति) न (किंतु आसन् एव;) अतः परं सर्वे वयं न भविष्यामः इति न (किं तु भविष्यामः एव.) ॥१२॥

अर्जुना सांगेन आइक। एथ आम्ही तुम्ही देख। आणि हे भूपति अशेख[17]। आदिकरूनी ॥३॥ नित्यता ऐसेचि असोनी। ना तरी निश्चित क्षया जाउनी। हे भ्रांति वेगळी करूनी। दोन्ही नाहीं ॥४॥ हें उपजे आणि नाशे। तें मायावशें दिसे। येऱ्हवीं तत्त्वता[18] वस्तु[19] जे असे। ते अविनाशेंचि[20] ॥५॥ जैसें पवनें तोयें[21] हालविलें। आणि तरंगाकार जाहलें। तरी कवण कें[22] जन्मलें। म्हणोंये तेथ ॥६॥ तेंचि वायूचें स्फुरण ठेलें[23]। आणि उदक सहज संपाट[24] जाहलें। तरी आतां काय निमालें[25]। विचारीं पां॥८॥

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा।
तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति॥१३॥

अन्वय-देहिनः आस्मिन् देहे यथा कौमारं यौवनं जरा तथा देहांतरप्राप्तिः (अस्ति;) तत्र धीरः न मुह्यति॥१३॥

आइकें शरीर तरी एक। परी वयसाभेदें[26] अनेक। हें प्रत्यक्षाचि देख। प्रमाण तूं ॥८॥ एथ कौमारत्व[27] दिसे। मग तारुण्यीं तें भ्रंशे। परी देहचि हा न नाशे। एकेकासवें ॥९॥ तैसीं चैतन्याच्यां ठायीं। इयें[29] शरीरांतरें होती जाती पाहीं। ऐसें जाणे तया नाहीं। व्यामोह[30]दुःख ॥११०॥

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत

अन्वय-हे कौंतेय! मात्रास्पर्शाः तु शीतोष्ण सुखदुःखदाः आगमापायिनः अनित्याः (सति) हे भारत! तान् तितिक्षस्व. ॥१४॥

एथ नेणावया हेंचि कारण। जे इंद्रियां आधीनपणें[31]। तिहीं औकळिजे[32] अंतःकरण। म्हणऊनि भ्रमे ॥१११॥ इंद्रियें विषय सेविती। तेथ हर्ष शोकु उप-

१ मध्येंच. २ अज्ञानपणाला. ३ नानाप्रकारची. ४ जन्मांधाली. ५ सैरावैरा. ६ आपल्या स्वतःला. ७ शोक करणें. ८ वारंवार. ९ आधार. १० प्राणी. ११ उत्पन्न केले. १२ अहंकार. १३ चिरंजीव. १४नको. १५ विचारवंत. १६ उत्पन्न होणें व मरणें या दोहोंनाही.

१७संपूर्ण. १८खरोखर. १९ परब्रह्म २०नाशरहित. २१ पाणी. २२कोठें. २३बंद झालें २४स्थिर. २५ लय पावलें. २६ वयपरत्वें २७ बालपण. २८ आत्म्याच्या. २९ हीं ३० भ्रांति. ३१ स्वाधीन. ३२ ओढलें आहे.

श्रीकृष्ण म्हणाले:-ज्याचा शोक करणें योग्य नाहीं त्याचा तूं शोक करतोस, आणि मोठ्या ज्ञानाच्या गोष्टी सांगतोस. जे ज्ञानी आहेत ते मेलेल्या व जीवंत असलेल्या माणसांबद्दल शोक करीत नाहींत. ॥ ११ ॥

मग अर्जुनास म्हणतात:-या ठिकाणीं तूं जें काय हें आरंभिलें आहेस, तें आज नवलच दृष्टीस पडलें! ९१ तूं आपल्याला तर मोठा ज्ञानी म्हणवितोस, पण अज्ञान सोडीत नाहींस; बरें, तुला एखादी गोष्ट शिकवावी म्हटलें, तर तूं नानाप्रकारच्या नीतीच्या गोष्टी सांगतोस. ९२ जन्मांधाला वेड लागल्यावर तो सैरावैरा धावतो, त्यापैकींच तुझें हें शहाणपण दिसतें. ९३ तूं आपल्या स्वतःस न जाणतां कौरवांकरितां शोक करतोस, ह्याबद्दल आम्हांस वारंवार आश्चर्य वाटतें. ९४ तर, अर्जुना, तूंच सांग बरें, कीं या विश्वाची जी अनादि रचना, ती खोटी असून या त्रैलोक्याचा पालनकर्ता तूंच आहेस कीं काय? ९५ या जगतामध्यें कोणी एक ईश्वर असून त्याच्यापासून प्राणिमात्राची उत्पत्ति होते असें जे लोक म्हणतात, तें खोटें आहे कीं काय? ९६ तेव्हां मग असें झालें, कीं जन्ममृत्यु तूंच उत्पन्न केलेस, आणि जर तूंच मनांत आणिलेंस तरच ते नाश पावतील! ९७ जरी भ्रममूलक अहंकारानें ग्रस्त होऊन या कौरवांचा घात करण्याचें तूं मनांत आणलें नाहींस, तरी हे चिरंजीव होतील का सांग बरें? ९८ किंवा तूंच काय तो एक मारणारा आणि बाकीचे हे सर्व मरणारे अशी भ्रांति चित्तांत येऊं देशील हो! ९९ या सर्व अनादिसिद्ध गोष्टी आपोआप घडताहेत; त्यांबद्दल तूं व्यर्थ शोक कां करतोस मला सांग पाहूं? १०० परंतु मूर्खपणामुळें तुला हें समजत नाहीं; व ज्या गोष्टींचें चिंतन करूं नये त्या गोष्टींचें चिंतन करून उलट आणखी आम्हांलाच शहाणपणाच्या गोष्टी सांगतोस? १०१ जे विचारवंत आहेत, ते जन्म आणि मृत्यु ही भ्रांति आहे असें म्हणून दोहोंचाही शोक करीत नाहींत. २

मी पूर्वी कधीं नव्हतों, किंवा तूंही कधीं नव्हतास, किंवा हे राजेही नव्हते, किंवा आपण सर्व ह्यापुढें (ह्या देहानंतर) कधीं असणार नाहीं, असें नाहीं! ॥१२॥

अर्जुना, आणखी सांगतों, ऐक. तुम्ही, आम्ही व हे सर्व राजे जे ह्या ठिकाणीं जमले आहेत, ३ ते असेच रहातील किंवा लयाला जातील ही भ्रांति सोडून दिली, म्हणजे ह्या दोन्ही गोष्टी खऱ्या नाहींत. ४ उत्पत्ति किंवा नाश जे दिसतात, ते मायेच्या योगानें; एरव्हीं खरोखर आत्मा अविनाशीच आहे. ५ पाणी हालून त्याजवर बुडबुडे दृष्टीस पडतात, तेव्हां त्या ठिकाणीं पाण्याशिवाय काय उत्पन्न झालें म्हणावें? ६ वाऱ्याचें वाहणें नाहींसें झाल्यावर पाणी स्थिर झालें असतां त्या ठिकाणीं पाण्याशिवाय काय लयास गेलें याचा विचार कर. ७

देही—आत्मा, ह्याचा जो हा देह, त्यामध्यें बाल्य, तरुण व वृद्ध ह्या तीन अवस्था जशा एका देहाचे ठिकाणीं येतात व जातात-(परंतु त्या अवस्थांबरोबर देह जात येत नाहीं,) तशी आत्म्याला दुसऱ्या देहाची प्राप्ती होते असें समजून ज्ञानी त्या देहांतरप्राप्तीबद्दल मोहांत पडत नाहींत. ॥ १३ ॥

आणखी असें पहा कीं, शरीर तर एकच असतें, पण वयपरत्वें त्यांत देखील भेद दृष्टीस पडतात हें प्रत्यक्षच प्रमाण आहे. ८ त्याच शरिराबर बालपण आपण पाहतों; पुढें तेंच बालपण तारुण्यांत नाहींसें होतें; परंतु त्या प्रत्येकाबरोबर शरीर नाहींसें होत नाहीं. ९ त्याचप्रमाणें, चैतन्याचे ठिकाणीं शरिरांचीं रूपांतरें होतात हें जाणणारास भ्रममूलक दुःख होत नाहीं. ११०

अर्जुना, मात्रा म्हणजे इंद्रियें, त्यांचे स्पर्श म्हणजे विषय ह्यांच्याशीं होणारे संबंध शीत, उष्ण, सुख व दुःख देणारे आहेत; ते विषयसंबंध उत्पत्तिनाशरूप आहेत म्हणून अनित्य आहेत. तर, हे भारता, ते मिथ्या समजून सहन कर.॥ १४ ॥

इंद्रियांचे अधीन झाल्यामुळें हें मनुष्यास समजत नाहीं. इंद्रियांनीं मनुष्याचें अंतःकरण विषयांकडे ओढलें आहे, म्हणून हा भ्रम होतो. ११ इंद्रियांनीं विषय

जती । ते अंतर आप्लविती । संगें येणें ॥१२॥ जयां विषयांच्या ठायीं । एकनिष्ठता कहीं नाहीं । तेथ दुःख आणि कांहीं । सुखही दिसे ॥१३॥ देखें शब्दाची व्याप्ती । निंदा आणि स्तुती । तेथ द्वेषाद्वेष उपजती । श्रवणद्वारें ॥१४॥ मृदु आणि कठिण । हे स्पर्शाचे दोनी गुण । जे वपूचेनि संगें कारण । संतोषखेदां १५॥ भ्यासुर आणि सुरेख । हें रूपाचें स्वरूप देख । जें उपजवी सुखदुःख । नेत्रद्वारें ॥१६॥ सुगंधु आणि दुर्गंधु । हा परिमळाचा भेदु । जो घ्राणसंगें विषादु । तोषु देता ॥१७॥ तैसाचि द्विविध रसु । उपजवी प्रीतित्रासु । म्हणूनि हा अपभ्रंशु । विषयसंगु ॥१८॥ देखें इंद्रिया आधीन होइजे । तैं शीतोष्णांतें पाविजे । आणि सुखदुःखीं आंकळिजे । आपणपें ॥१९॥ या विषयांवांचूनि कांहीं । आणीक सर्वथा रम्य नाहीं । ऐसा स्वभावोचि पाहीं । इंद्रियांचा ॥१२०॥ हे विषय तरी कैसे । रोहिणीचें[13] जळ जैसें । कां स्वप्नींचा आभासे[14] । भ्रंद्रजाति ॥२१॥ देखें अनित्य तयापरी । म्हणऊनि तूं अव्हेरीं । हा सर्वथा संगु न धरीं । धनुर्धरा ॥२२॥

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते । १५

अन्वय–हे पुरुषर्षभ, य हि समदुःखसुखं धीरं पुरुषं एते (मात्रास्पर्शाः) न व्यथयन्ति, सः अमृतत्वाय कल्पते. १५

हे विषय जयातें नाकळिती । तया सुखदुःखें दोनी नें पवती । आणि गर्भवासुसंगती । नाहीं तया ॥२३॥ तो नित्यरूप पार्था । वोळखावा सर्वथा । जो या इंद्रियार्थां । नांगवेचि ॥२४॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः १६

अन्वय—असतः भावः न विद्यते सतः अभावः न विद्यते, तत्त्वदर्शिभिः तु उभयोः अपि अनयोः अन्तः दृष्टः १६

आतां अर्जुना कांहीं एक । सांगेन मी आइक । जें[19] विचारपर लोक । वोळखिती ॥२५॥ या उपाधिमाजीं गुप्त । चैतन्य असे सर्वगत । तें तत्त्वज्ञ संत । स्वीकारिती ॥२६॥ सलिलीं[23] पयें जैसें । एक होऊनि मीनलें असे । परी निवडूनि राजहंसें । वेगळें कीजे ॥२७॥ कीं अग्निमुखें किडाळ । तोडोनियां चोखाळ । निवडिती केवळ । बुद्धिमंत ॥२८॥ ना तरी जाणिवेच्या आयणी । करितां दधि कडसणी । मग नवनीत निर्वाणीं[33] । दिसे जैसें ॥२९॥ कीं भूस बीज एकवट । उपणितां राहे घनवट । तेथ उडे तें फलकट । जाणों आलें ॥१३०॥ तैसें विचारितां निरसलें । तें प्रपंचु सहजें सांडवलें । मग तत्त्वता तत्त्व उरलें । ज्ञानियांसी ॥३१॥ म्हणोनी अनित्याच्या ठायीं । तयां आस्तिक्यबुद्धि नाहीं । निष्कर्षु दोहींही[42] । देखिला असे ॥३२॥

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति १७

अन्वय—येन इदं सर्वं ततं तत् तु अविनाशि विद्धि. अस्य अव्ययस्य विनाशं कर्तुं कश्चित् न अर्हति ॥ १७ ॥

देखें सारासार विचारितां । भ्रांति ते पाहीं असारता । तरी सार तें स्वभावता । नित्य जाणें ॥३३॥ हा लोकत्रयाकारु । तो जयाचा विस्तारु । तेथें नाम वर्ण आकारु । चिन्ह नाहीं ॥३४॥ जो सर्वदा सर्वगतु । जन्मक्षयातीतु । तया केलियाहि घातु । कदा नोहे ॥३५॥

अंतवंत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत १८

अन्वय—अनाशिनः अप्रमेयस्य नित्यस्य शरीरिणः इमे देहा अन्तवन्तः (इति विवेकिभिः) उक्ताः; तस्मात्, हे भारत! युध्यस्व. ॥ १८ ॥

---

१ भ्रमवितात. २ एकच स्थिति. ३ कधीं. ४ त्वचेच्या. ५ भयंकर. ६ उत्पन्न करितें. ७ वासाचा. ८ घ्राणेंद्रियाच्या योगानें. ९ असंतोष. १० दोन प्रकारचा. ११ स्वरूपापासून भ्रष्ट करणारा. १२ अधीन होतात. १३ मृगजळ. १४ दिसणारे. १५ हत्ती. १६ सोडून दे. १७ प्राप्त होत नाहींत. १८ स्वाधीन होत नाहीं. १९ जी.. २० जगामध्यें. २१ सर्व व्यापक. २२ ब्रह्मस्वरूप जाणणारे. २३ उदकांत. २४ दूध. २५ मिळालें. २६ डागलग सोनें. २७ शुद्ध. २८ चतुर. २९ ज्ञानाच्या. ३० बुद्धीनें. ३१ घुसळणें. ३२ लोणी. ३३ शेवटीं. ३४ पाखडतां. ३५ धान्य. ३६ फोल. ३७ नाहींसें झालें. ३८ अशाश्वतांच्या (शरिरादिकांच्या.) ३९ त्या ज्ञान्यांना. ४० सत्यभाव. ४१ परिणाम. ४२ परमात्मा व जगत् यांचा. ४३ जन्मनाशरहित.

सेवन केले, म्हणजे सुखदुःखें उत्पन्न होतात; व मग तीं सुखदुःखें आपल्यासंबंधानें मनुष्याचें मन भ्रमवितात. ११२ ज्या शब्दादिक विषयांच्या ठिकाणीं एक स्थिति कधींच नसते, तेथें वेळेनुसार सुख किंवा दुःख दोन्हीही भासतात. ११३ आतां शब्दविषयाची व्याप्ति पहा कीं, जर कानांनीं निंदा ऐकली, तर द्वेष उत्पन्न होतो; आणि त्याच शब्दांनीं स्तुति केलेली ऐकली, तर समाधान उत्पन्न होतें. ११४ आतां, मऊपणा व कठिणपणा हे स्पर्श या विषयाचे दोन भेद आहेत; परंतु ते त्वचेच्या ठिकाणीं भासल्यावर सुख व दुःख उत्पन्न होतें. ११५ तसेंच, भेसुर आणि सुरेख अशीं दोन लक्षणें रूपविषयाचीं आहेत, पण तीं डोळ्यांनीं पाहिल्यावर दुःख व सुख उत्पन्न होतें. ११६ त्याचप्रमाणें, गंध विषयाचे सुगंध व दुर्गंध हे दोन भेद आहेत. हे घ्राणेंद्रियद्वारा संतोष व असंतोष उत्पन्न करतात. ११७ तद्वतच रसाच्या दोन स्वरूपांपासून प्रीति आणि त्रास हीं उत्पन्न होतात; म्हणून, विषयसंग हाच मुख्य स्वरूपापासून भ्रष्ट करणारा आहे. ११८ असें पहा कीं, जे इंद्रियाधीन होतात, त्यांना शीतोष्णांची बाधा होऊन ते आपोआपच सुखदुःखांचे अधीन होतात. ११९ इंद्रियांचा स्वतःचाच धर्म असा आहे कीं, या विषयांशिवाय त्यांना जगतांत रम्य असें दुसरें कांहींच वाटत नाहीं. १२० हे विषय म्हटले तर मृगजळ, किंवा स्वप्नांत दिसणारे हत्ती जसे केवळ भासणारे, २२ त्याप्रमाणें अनित्य आहेत पहा! म्हणून, पार्था, ह्यांची यत्किंचितही संगति न धरतां तूं त्यांचा त्याग कर. २२

हे पुरुषश्रेष्ठा, ज्याला सुखदुःख समान (मिथ्या) आहेत, व जो धैर्ययुक्त आहे, अशा पुरुषाला हे विषयसंबंध बाधा करूं शकत नाहींत. तो पुरुष मोक्षप्राप्तीस योग्य होतो. १५

जो पुरुष या विषयांच्या स्वाधीन होत नाहीं, त्याला सुख व दुःख हीं दोन्ही प्राप्त होत नाहींं; आणि गर्भवासाची संगति घडत नाहीं. (जन्म प्राप्त होत नाहीं.) २३ अर्जुना, जो या विषयांच्या पाशांत सांपडत नाहीं, तोच अविनाशी आहे असें समज. २४

जे असत् म्हणजे मिथ्या, तें खरेपणास कधीं यावयाचें नाहीं; आणि जें खरें आहे, त्याचा नाश कधीं व्हावयाचा नाहीं. या सत् व असत् ह्यांचा परिणाम तत्त्ववेत्त्यांनीं जाणलेला आहे. ॥१६॥

आतां, अर्जुना, तुला आणखी एक गोष्ट मी सांगतों; ती विचारवंत लोक ओळखतात. २५ ह्या जगामध्यें सर्वव्यापक असें जें एक गूढ चैतन्य आहे, त्याचा तत्त्वज्ञ लोक सदैव स्वीकार करतात. २६ दूध व पाणी एकत्र मिळविलें असतां ज्याप्रमाणें राजहंस पक्षी तें वेगळें करतात, २७ अथवा चतुर लोक डाकलग सोनें अग्नींत घालून ताव दिल्यावर शुद्ध करतात, २८ किंवा चातुर्यानें दहीं घुसळल्यानंतर शेवटीं जसें लोणी निघालेलें दृष्टीस पडतें, २९ अथवा कोंडा आणि धान्य हीं एकत्र असून वाऱ्यावर धरून उफणल्यावर ज्याप्रमाणें धान्य खालीं राहून फोल उडून जातें, १३० त्याप्रमाणें विचाराअंतीं प्रपंच सहजच नाहींसा होतो, आणि मग ज्ञानी पुरुषांला विचार करण्याला फक्त तत्त्व अर्थात् ब्रह्मच उरतें. ३१ म्हणून, त्यांची असताचे ठिकाणीं आस्तिक्यबुद्धि नसते; कारण सत् आणि असत् या दोहोंचाही परिणाम त्यांस माहीत असतो. ३२

ज्या चैतन्यानें सर्व जगत् व्यापलें आहे, तें नाश पावणारें नव्हे असें समज. असें नाशरहित जें चैतन्य, त्याचा नाश करण्यास कोणीही समर्थ नाहीं. ॥ १७ ॥

असें पहा कीं, खऱ्याखोट्यांचा विचार जर केला, तर सहजच, भ्रांति ही निस्सार आहे, आणि सार हें स्वभावतःच अविनाशी आहे हें ध्यानांत धर. ३३ ज्यापासून हें त्रैलोक्य झालें आहे, त्यास नांव, रंग, रूप हीं कांहीं चिन्हें नाहींत. ३४ तो सदैव सर्वव्यापक असून जन्ममरणातीत आहे; त्याचा नाश करूं म्हटल्यास तो कधीं सुद्धां होणार नाहीं. ३५

नित्य, अविनाशी आणि ज्यांचें मान करतां येत नाहीं अशा आत्म्याचे जे देह, ते नाशवंत आहेत असें ज्ञानी म्हणतात. म्हणून, हे भारता, तूं युद्ध कर. ॥ १८ ॥

आणि शरीरजात आघवें । हें नाशवंत स्वभावें । म्हणोनी तुवां झुंजावें । पंडुकुमरा ॥३६॥

य एनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यते १९

अन्वय—यः एनं(देहिनं) हन्तारं वेत्ति च यः एनं हतं मन्यते, तौ उभौ न विजानीतः, अयं न हन्ति (च) न हन्यते ॥ १९ ॥

तूं धरूनि देहाभिमानातें । दिठी[2] सूनि[3] शरीरातें । मी मारिता हे मरते । म्हणत आहासी ॥३७॥ तरी अर्जुना तूं हें नेणसी । जरी तत्त्वतों विचारिसी । तरी बधिता तूं नव्हेसी । हे वध्य नव्हती ॥३८॥

न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नायं भूत्वाऽभविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२०॥
वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कम् २१

अन्वय—अयं कदाचित् न जायते वा न म्रियते वा अयं भूत्वा भूयः अभविता न अयं अजः नित्यः शाश्वतः पुराणः च शरीरे हन्यमाने (सति) न हन्यते ॥ २० ॥ हे पार्थ, यः एनं अविनाशिनं नित्यं अजं अव्ययं वेद, सः पुरुषः कथं कं घातयति कं हन्ति ? (न कंचित्कथंचिदपि घातयति हन्ति वा) ॥ २१ ॥

जैसें स्वप्नामाजि देखिजे । तें स्वप्नींचि साच आपैजे । मग चेऊनियां पाहिजे । तंव कांहीं नाहीं ॥३९॥ तैसी हे जाण माया । तूं भ्रमत आहासी वायां । शस्त्रें हाणितलिया छाया । जैसी आंगीं न रुपे ॥१४०॥ कां पूर्ण कुंभ उलंडला । तेथ बिंबाकारु दिसे अंशला । परी भानु नाहीं नासला । तयासवें ॥४१॥ ना तरी मठीं आकाश जैसें । मठाकृती अंवतरलें असे । तो भंगलिया आपैसें । स्वरूपचि ॥४२॥ तैसें शरीराच्या [13]लोपीं । सर्वथा नाशु नाहीं [14]स्वरूपीं । म्हणऊनि तूं हें [15]नारोपीं । भ्रांति बापा ॥४३॥

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय ।
नवानि गृण्हाति नरोऽपराणि ॥
तथा शरीराणि विहाय जिर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥

अन्वय—यथा नरः जीर्णानि वासांसि विहाय अपराणि नवानि गृह्णाति. तथा देही जीर्णानि शरीराणि विहाय अन्यानि नवानि, संयाति. ॥ २२ ॥

जैसें जीर्ण[16] वस्त्र सांडिजे । मग नूतन वेढिजे[17] । तैसें देहांतरातें[18] स्वीकारिजे । चैतन्यनाथें ॥४४॥

नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः २४

अन्वय—एनं (प्रकृतं आत्मानं) शस्त्राणि न छिंदंति, पावकः एनं न दहति, आपः एनं न क्लेदयन्ति, च मारुतः एनं न शोषयति. ॥ २३ ॥ अयं अच्छेद्यः, अयं अदाह्यः, अयं अक्लेद्यः च अशोष्यः एव (अस्ति.) अयं नित्यः सर्वगतः स्थाणुः अचलः सनातनः (अस्ति.) ॥ २४ ॥

हा अनादि नित्यसिद्धु[19] । निरुपाधि[22] विशुद्धु । म्हणऊनि शस्त्रादिकीं छेदु । न घडे यया ॥४५॥ हा प्रळयोदकें [23]नोंप्लवे । अग्निदाहो न संभवे । एथ महाशोषु न प्रभवे । [24]मारुताचा ॥४६॥ अर्जुना हा नित्यु । अचळु हा शाश्वतु । सर्वत्र सदोदितु । परिपूर्णु हा ॥४७॥

अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि॥२५

अन्वय—अयं अव्यक्तः अयं अचिन्त्यः अयं अविकार्यः इति उच्यते; तस्मात् एनं एवं विदित्वा त्वं अनुशोचितुं न अर्हसि. ॥ २५ ॥

हा तर्कांचिये[25] दिठी । गोचर नोहे किरीटी । ध्यान याचिये भेटी । उत्कंठा वाहे ॥४८॥ हा सदा दुर्लभु मना । [26]आपु नोहे साधना । निःसीम[27] हा अर्जुना । पुरुषोत्तमु ॥४९॥ हा गुणत्रया रहित । अनादि अवि[28]कृत । [29]व्यक्तीसि अतीत । सर्वरूप ॥१५०॥ अर्जुना

१ शरीरधारी. २ दृष्टी. ३ ठेवून. ४ यथार्थ, खरोखर. ५ वाटे. ६ जागें होऊन. ७ पालथा झाला. ८ प्रतिबिंबरूप. ९ नष्ट झाला. १०घरांत. ११पोकळी. १२आकारास आलें. १३ नाशांत. १४आत्म्याच्या ठिकाणीं. १५ आरोपूं नको. १६ जुनें. १७ नेसावें. १८ दुसऱ्या शरिराला. १९ आत्म्यानें. २० उत्पत्तिरहित. २१ नित्य असणारा. २२ उपाधिरहित. २३ न बुडे. २४ वायूचा. २५ तर्क. शास्त्राच्या. २६ प्राप्त. २७ पाररहित. २८ विकार न पावणारा. २९ आकारास.

आणि, अर्जुना, शरीरमात्र स्वभावतःच नाशिवंत आहे. ह्याकरितां तूं युद्ध कर. ३६

आत्मा मारणारा आहे व आत्मा मरणारा आहे असे जे समजतात, ते दोघेही अज्ञानी आहेत. कारण, हा कोणाकडून मारला जात नाहीं, व कोणास मारीतही नाहीं. १९

तू देहाचा अभिमान धरून व शरिरावर दृष्टि ठेवून मी मारणारा आणि हे कौरव मरणारे असें म्हणत आहेस. ३७ पण, अर्जुना, त्यांतील तत्त्वार्थ तुला कळत नाहीं; जर यथार्थ पुसशील, तर तूं मारणारा नव्हेस, व ते मरणारेही नव्हत. ३८

हा आत्मा कधींही उत्पन्न होत नाहीं व कधींही मरत नाहीं; हा मागें जन्म पावला असून पुनः मृत्यु पावणार असेंही नाहीं. कारण, हा जन्मरहित, नित्य, शाश्वत व अनादि आहे; आणि शरिराचा वध झाला तरी ह्याचा वध होत नाहीं. ॥ २० ॥ पार्था, आत्मा अविनाशी, नित्य, जन्मरहित व विकार न पावणारा आहे असें जो जाणतो, तो पुरुष आत्म्याला कसा, कोणाकडून मारवील आणि मारील? (तर मारणारही नाहीं व मारविणारही नाहीं.) २१

ज्याप्रमाणें स्वप्नांतील विषय स्वप्नांतच भासतात– परंतु जागृत झाल्यावर पहावें तों खरोखर कांहींएक नसतें, ३९ त्याप्रमाणें ही माया असून हिच्या भ्रमांत तूं व्यर्थ पडला आहेस. अरे, मनुष्याच्या सांवलीवर शस्त्रप्रहार केला तर तो जसा त्याच्या अंगांत रुपत नाहीं, १४० किंवा पाण्यानें भरलेलें भांडें पालथें केल्यावर त्यांतील सूर्यबिंब नाहींसें झालेलें दिसतें–परंतु त्यामुळें खऱ्या सूर्यावर कांहींएक परिणाम होत नाहीं, ४१ अथवा आकाश हें बांधलेल्या घरांत त्या घराच्या आकृतीचें दिसतें, पण तें घर मोडल्यावर ज्याप्रमाणें त्याचें मूळ स्वरूपच राहतें, ४२ त्याचप्रमाणें, शरीर नाश पावलें तरी आत्म्याचा नाश होत नाहीं; म्हणून, बाबारे! तूं नसतीच भ्रांति घेऊन बसूं नको. ४३

जसा पुरुष जुनीं वस्त्रें टाकून नवीं घेतो, तसा आत्मा जुनीं शरिरें टाकून नवीं धारण करतो. ॥ २२ ॥

मनुष्य ज्याप्रमाणें जुनें झालेलें वस्त्र टाकून नवें धारण करितो, त्याप्रमाणें हा चैतन्यनाथ–आत्मा एक देह टाकून दुसऱ्याचा स्वीकार करतो. ४४

ह्या आत्म्याला शस्त्रें तोडीत नाहींत; ह्याला अग्नि जाळीत नाहीं; ह्याला पाणी भिजवीत नाहीं; व ह्याला वारा सुकवीत नाहीं. ॥ २३ ॥ हा आत्मा छिन्न होण्याजोगा नाहीं, हा जाळतां येण्यासारखा नाहीं, भिजवितां येण्यासारखा नाहीं, व सुकवितां येण्याजोगा नाहीं; तर नाश न पावणारा, सर्वव्यापी, स्थिर, अचल, आणि त्रिकाल राहणारा असा आहे. ॥ २४ ॥

हा आत्मा जन्ममरणरहित असून नित्य शाश्वत आहे; व तो उपाधिरहित असून शुद्ध आहे; म्हणून, ह्याचा शस्त्रादिकांनीं सुद्धां घात होत नाहीं. ४५ हा प्रलयकालच्या पाण्यांत बुडत नाहीं; हा अग्नीपासून जळण्याचा संभव नाहीं; तसेंच वायूचीही याला शुष्क करण्याची शक्ति नाहीं. ४६ म्हणून, अर्जुना, हा नित्य, स्थिर व शाश्वत असून सर्व ठिकाणीं पूर्ण भरलेला आहे. ४७

ह्या आत्म्याला आकार नाहीं, (म्हणून) चित्तानें त्याचें चिंतन करतां येत नाहीं; हा विकाररहित आहे असें म्हणतात. ह्यास्तव आत्मा अशा प्रकारचा आहे असें समजल्यावर तुला शोक करणें योग्य नाहीं. ॥ २५ ॥

हा तर्कशास्त्राच्या दृष्टीनें दिसणारा नव्हे; ध्यानाला तर याच्या भेटीची उत्कंठा लागलेली असते; ४८ अर्जुना, हा मनास नेहमीं दुर्लभ, साधनानें प्राप्त न होणारा, अनंत व जीवमात्रांत श्रेष्ठ आहे. ४९ हा गुणत्रयापासून वेगळा, अनादि, विकाररहित, आकाराच्या पलीकडला व वस्तुमात्राच्या स्वरूपासारखा आहे. १५०

ऐसा हा जाणावा । सकळात्मकु देखावा । मग सहजें शोकु आघवा । हरेल तुझा ॥५१॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथाऽपि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि २६

अन्वय—अथ च(यदि) एनं नित्यजातं वा नित्यं मृतं मन्यसे, तथापि, (हे) महाबाहो, त्वं एवं शोचितुं न अर्हसि ॥ २६ ॥

अथवा ऐसा नेणसी । तूं अंतवंत[१]चि मानिसी । तऱ्ही शोचूं न पवसी । पंडुकुमरा ॥ ५२॥ जे आदि[२] स्थिति[३] अंतु[४] । हा निरंतर असे नित्यु । जैसा प्रवाह अनुस्यूतु[५] । गंगाजळाचा ॥५३॥ तें आदि[६] नाहीं खंडलें । समुद्रीं तरी असे मिनलें[७] । आणि जातचि मध्यें[८] उरलें[९] । दिसे जैसें ॥५४॥ इयें तीन्ही तयापरी । सरिसींच[१०] सदा अवधारीं । भूतांसि कवणीं अवसरीं[११] । ठाकती[१२] ना ॥५५॥ म्हणोनि हें आघवें । एथ तुज नलगे शोचावें । जे स्थितीचि[१३] हे स्वभावें । अनादि ऐसी ॥५६॥ ना तरी हें अर्जुना । नयेचि तुझिया मना । जे देखोनि लोकु अधीनी[१४] । जन्मक्षया ॥५७॥ तरी येथ कांहीं । तुज शोकासि कारण नाहीं । हे जन्ममृत्यु पाहीं । अपरिहर ॥५८॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७

अन्वय-हि जातस्य मृत्युः ध्रुवः (अस्ति) च मृतस्य जन्म ध्रुवम् (अस्ति.) तस्मात् अपरिहार्ये अर्थे त्वं शोचितुं न अर्हसि. ॥ २७ ॥

उपजे तें नाशे । नाशलें पुनरपि दिसे । हें घटिकायंत्र[१५] जैसें । परिभ्रमे[१६] गा ॥५९॥ ना तरी उदो अस्तु आपैसे । अखंडित होत जात जैसे । हें जन्ममरण तैसें । अनिवार जगीं ॥१६०॥ महाप्रळयअवसरें[१७] । हें त्रैलोक्यही संहरे । म्हणोनि हा न [१८] परिहरे । आदि अंतु ॥६१॥ तूं जरी हें ऐसें मानिसी । तरी खेदु कां करिसी । काय जाणतचि नेणसी । धनुर्धरा ॥६२॥ एथ आणिकही एक पार्था । तुज बहुतीं[१९] परी पहातां । दुःख करावया सर्वथा । विषो[२०] नाहीं ॥६३॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥२८॥

अन्वय-(हे) भारत, भूतानि अव्यक्तादीनि व्यक्तमध्यानि अव्यक्तनिधनानि (संति) एव तत्र परिदेवना का? २८

जिथें[२१] समस्तें इयें[२२] भूतें । जन्माआदि अमूर्तें[२३] । मग पातलीं व्यक्तीतें[२४] । जन्मलेया ॥६४॥ तियें क्षयासि जेथ जाती । तेथ निभ्रांत[२५] आनें[२६] नव्हती । देखें पूर्वस्थितीच येती । आपुलिये ॥६५॥ येरें[२७] मध्यें जें प्रतिभासे । तें निद्रिता स्वप्न जैसें । तैसा ओंकार[२८] हा मायावशें । सत्स्वरूपीं[२९] ॥६६॥ ना तरी पवनें[३०] स्पर्शिलें नीर[३१] । पडियासे[३२] तरंगाकार[३३] । का परापेक्षा[३४] अळंकार । व्यक्ती[३५] कनकीं ॥६७॥ तैसें सकळ हें मूर्त[३६] । जाण पां मायाकरित । जैसें आकाशीं बिंबत । अभ्रपटळ[३७] ॥६८॥ तैसें आदीचि जें नाहीं । तयालागीं तूं रुदसी[३८] कायी । तूं अवीट तें पाहीं । चैतन्य[३९] एक ॥६९॥ जयाचि आर्तीचि[४०] भोगित । विषयीं त्यजिले संत । जयालागीं विरक्त[४१] । वनवासिये ॥१७०॥ दिठी सूनि[४२] जयातें । ब्रह्मचर्यादि व्रतें । मुनीश्वर तपातें । आचरताती ॥७१॥

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन- ।
माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ॥
आश्चर्यवच्चैनमन्यः श्रुणोति ।
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥२९॥

अन्वय-कश्चित् एवं आश्चर्यवत्पश्यति; तथा एव च अन्यः काश्चित् एनं आश्चर्यवत् वदति; अन्यः (च काश्चित) एनं आश्चर्यवत् शृणोति; कश्चित् एनं श्रुत्वा अपि न वेद. २९

---

१ नाशवंत. २ उत्पत्ति. ३ पालन. ४ संहार. ५ अखंड. ६ आरंभीं ७ मिळालें. ८ वाहत्या प्रवाहांत. ९ पसरलें. १० सारखीं. ११ समयीं. १२ बंद होत नाहींत. १३ सृष्टिक्रम. १४ स्वाधीन. १५ रहाटगाडगें. १६ फिरतें. १७ वेळीं. १८ दूर होत नाहीं. १९ अनेक तऱ्हांनीं. २० विषय, ठिकाण. २१ जीं. २२ हीं. २३ निराकार. २४ आकाराला. २५ निःसंशय. २६ अन्य. २७ दुसरें. २८ जग. २९ आत्म्यावर. ३० वायूनें. ३१ उदक. ३२ भासे. ३३ लाटारूप. ३४ दुसऱ्याच्या इच्छेनें होणारे. ३५ स्पष्ट होणें. ३६ साकार. ३७ पडदा. ३८ रडतोस. ३९ ब्रह्म. ४० आवड. ४१ वैराग्य संपन्न. ४२ घालून, ठेवून.

अर्जुना, अशा प्रकारें हा सर्वव्यापी आहे हें तूं जाणलेंस, म्हणजे सहज शोकरहित होशील. ५१

आतां, आत्मा नित्य उत्पन्न होतो व नित्य नाश पावतो असें जरी तुझें मत असलं, तरी, अर्जुना, तुला त्याच्याबद्दल असा शोक करणें योग्य नाहीं. ॥ २६ ॥

अथवा, अर्जुना, असें न जाणतां हा नाशवंतच आहे असें जरी तूं मानलेंस, तरी देखील तुला शोक करण्याचें कारण नाहीं. ५२ कारण, गंगेच्या पाण्याचा ओघ ज्याप्रमाणें अखंड आहे, त्याप्रमाणें उत्पत्ति, स्थिति आणि लय हीं नित्य आहेत. ५३ तें गंगेचें पाणी उत्पन्न होत असतें, व मध्यें प्रवाहांत वहात असून शेवटीं समुद्रास मिळतें. ५४ त्या आत्म्याला ह्या तिन्ही अवस्था नेहमीं सारख्याच आहेत. प्राणिमात्रास या तिन्ही अवस्था कोणत्याही वेळीं सोडीत नाहींत असें जाण. ५५ म्हणून तुला या सगळ्यांबद्दल शोक करण्याचें कारण नाहीं. या सर्वांचा स्वभावतःच अनादि सृष्टिक्रम चालत आलेला आहे. ५६ हें तुझ्या मनांत येत नसेल, तर प्राणिमात्र जन्ममरणाच्या अधीन आहे असें जर आहे, ५७ तर हें जन्ममरण न टळणारें आहे असें समजून तुला शोक करण्याचें कारण नाहीं. ५८

जो उत्पन्न झाला तो निश्चयेंकरून मरण पावतो, व जो मरतो तो निश्चयेंकरून पुनः जन्म पावतो. ही गोष्ट टाळतां येण्यासारखी नाहीं, म्हणून हिजबद्दल शोक करणें तुला योग्य नाहीं. ॥ २७ ॥

जन्मास आलें तें नाश पावणार, व नाश पावलेलें पुनः जन्मास येणार हें रहाटगाडगें सारखें चालू आहे. ५९ अथवा सूर्याचे उदयास्त ज्याप्रमाणें आपोआप निरंतर होत असतात, चुकत नाहींत, त्याप्रमाणें या जगांत जन्ममरण अनिवार आहे. १६० महाप्रलयकालीं ह्या त्रैलोक्याचाही संहार होतो, तथापि आदि व अंत ह्यांचा कांहीं परिहार होत नाहीं, ६१ अशी जर तुझी समजूत असली, तर, अर्जुना, खेद कां करतोस? आणि समजून उमजून वेडांत कां शिरतोस? ६२ पार्था, कोणत्याही बाजूनें पाहिलें, तरी ह्या ठिकाणीं तुला दुःख करण्याचें कारण नाहीं. ६३

हे भारता, हीं सर्व भूतें मुळीं अव्यक्त म्हणजे अस्पष्ट स्थितींत असतात; नंतर मध्यें व्यक्त भावाला येतात; व शेवटीं अव्यक्तांत जातात. तेव्हां त्यांच्याबद्दल शोक कसला करावयाचा? ॥ २८ ॥

हे सर्व प्राणी उत्पत्तीपूर्वीं निराकार असून, जन्म धारण केल्यावर आकाराला आले. ६४ ते जेथें लय पावतात, तेथेंही ते निःसंशय दुसऱ्या स्थितींत जात नाहींत, तर आपल्या पूर्वस्थितीलाच प्राप्त होतात. ६५ निजलेल्या मनुष्याला ज्याप्रमाणें स्वप्न दिसतें, त्याप्रमाणें, जन्म व मृत्यु या दोन अवस्थांमध्यें दिसणारे आकार मायेच्या योगानें ब्रह्मस्वरूपावर भासतात. ६६ किंवा उदकाला वाऱ्यानें स्पर्श केल्यावर त्याच्यावर जशा लाटा दिसतात, किंवा आपल्या मनाप्रमाणें दागिना तयार केल्यावर अज्ञान्याला ज्याप्रमाणें सुवर्णावर दागिन्याचाच भास होतो, ६७ त्याप्रमाणें, सर्व प्राणी मायेनें उत्पन्न झालेले आहेत असें समज. ६८ ज्याप्रमाणें आकाशांत ढग उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें, जें मुळांतच नाहीं, त्याजबद्दल तूं कां रडतोस? तर अक्षय्य असें जें ब्रह्म त्याजकडे लक्ष दे. ६९ साधूंना त्या ब्रह्माची आवड उत्पन्न झाल्यावर त्यांना विषय सोडून जातात, आणि त्या ब्रह्माकरितां ते वनवासी किंवा वैराग्यसंपन्न होतात; ७० आणि त्यावर दृष्टि ठेवून ब्रह्मचर्यादि व्रतें व तपें आचरतात. ७१

कोणी आत्मस्वरूपाला आश्चर्य म्हणून पाहतो, कोणी आश्चर्य म्हणून त्याचें वर्णन करितो, कोणी आश्चर्य म्हणून ऐकतो, आणि कोणी त्याचे गुणानुवाद ऐकूनही त्याला जाणत नाहीं. ॥ २९ ॥

त्या शुद्ध ब्रह्माकडे एकाग्र अंतःकरणानें पाहतां पाहतां कित्येकजण अंतर्यामीं निश्चल होऊन सर्व

एक अंतरीं निश्चळ[1]। जें निहाळितां[2] केवळ। विसरले सकळ। संसारजात[3] ॥७२॥ एकां गुणानुवादु करितां। उपरति[4] होऊनि चित्ता। निरवधि[5] तल्लीनता[6]। निरंतर ॥७३॥ एक ऐकतांचि निवाले[7]। ते देहभावीं[8] सांडिले। एक अनुभवें पातले। तद्रूपता ॥७४॥ जैसे सरिताओघ[9] समस्त। समुद्रामाजि मिळत। परी मोघोते[10] न[11] समात। परतले नाहीं ॥७५॥ तैसिया योगीश्वरांचिया मती। मिळणीसवें[12] एकवटती। परी जे विचारूनि पुनरावृत्ती[13]। भजतीचिना[14] ॥७६॥

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि

अन्वय-हे भारत, सर्वस्य देहे (वर्तमानः) अयं देही नित्यं अवध्यः (यस्मादेवं) तस्मात् त्वं सर्वाणि भूतानि शोचितुं न अर्हसि. ॥ ३० ॥

जें सर्वत्र सर्वही देहीं। जया करितांही घातु नाहीं। तें विश्वात्मक[15] तूं पाहीं। चैतन्य एक ॥७७॥ इयाचेनि स्वभावें। हें होत जात आघवें। तरी सांग काय शोचावें[16]। एथ तुवां ॥७८॥ एऱ्हवीं तरी पार्था। तुज कां नेणों नें मनें[17] चित्ता। परी किडाळ[18] हें शोचितां। बहुतीं परी ॥७९॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते

अन्वय-च स्वधर्मं अपि अवेक्ष्य विकंपितुं न अर्हसि. हि क्षत्रियस्य धर्म्यात् युद्धात् अन्यत् श्रेयः न विद्यते.॥ ३१॥

तूं अझुनि कां न विचारिसी। काय हें चिंतित आहासी। स्वधर्मु तो विसरलासी। तरावें जेणें ॥१८०॥ या कौरवां भलतें[20] जाहलें। अथवा तुजाचि कांहीं पातलें। कीं युगाचि हें बुडालें। जऱ्ही एथ ॥८१॥ तरी स्वधर्मु एक आहे। तो सर्वथा त्याज्य[21] नोहे। मग तरिजेल काय पाहें। कृपाळूपणें ॥८२॥ अर्जुना तुझें चित्त। जऱ्ही जाहलें द्रवीभूत[22]। तऱ्ही हें अनुचित[23]। संग्रामसमयीं ॥८३॥ अगा गोक्षीरें[24] जरी जाहलें। तरी पथ्यासि नाहीं म्हणितलें। ऐसेनिहि विष होय सुदलें[25]। नवज्वरीं देतां ॥ ८४ ॥ तैसें आनीं[26] आन करितां। नाशु होईल हिता। म्हणऊनि तूं आतां। सावधु होईं॥८५॥ वायांचि व्याकुळ[27] कायी। आपुला निजधर्मु पाहीं। जो आचरितां बाधु[28] नाहीं। कवणें काळीं ॥८६॥ जैसें मार्गेंचि चालतां। अपायो[29] न पवे सर्वथा। कां दीपाधारें[30] वर्ततां। नाडळिजे[31] ॥८७॥ तयापरी पार्था। स्वधर्में राहाटतां[32]। सकळ कामपूर्णता[33]। सहजें होय ॥८८॥ म्हणोनि यालागीं पाहीं। तुम्हां क्षत्रियां आणीक कांहीं। संग्रामावांचूनि नाहीं। उचित जाणें ॥८९॥ निष्कपट होआवें। उसिणा[34] घाई झुंझावें। हें असो काय सांगावें। प्रत्यक्षावरी ॥१९०॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशम् ३२

अन्वय -हे पार्थ, अपावृतं स्वर्गद्वारं (इव) यदृच्छया उपपन्न ईदृश युद्धं सुखिनः क्षत्रियाः लभंते. ॥ ३२ ॥

अर्जुना झुंज देख आतांचें। हें हो कां दैव तुमचें। कीं निधान[35] सकळ धर्माचें। प्रगटलें असे ॥९१॥ हा संग्रामु काय म्हणिपे[36]। कीं स्वर्गुचि येणें रूपें। मूर्त[37] कां प्रतापें[38]। उदयो केला ॥९२॥ ना तरी गुणाचेनि पतिकरें[39]। आर्तीचेनि[40] पडिभरें[41]। हे कीर्तीचि स्वयंवरें। आली तुज ॥९३॥ क्षत्रियें बहुत पुण्य कीजे। तैं झुंज ऐसें लाहिजे[42]। जैसें मार्गें जातां आडळिजे[43]। चिंतामणीसी[44] ॥९४॥ ना तरी जांभया पसरे मुख। तेथ अवचटें[45] पडे पीयूख[46]। तैसा संग्रामु हा देख। पातला असे ॥९५॥

---

१ चलनरहित. २ पाहतां. ३ खटपट. ४ विषयानिवृत्ति. ५ निःसीम. ६ निमग्न. ७ शांत झाले. ८ मीपणानें. ९ नद्यांचे प्रवाह. १० माघारे. ११ (समुद्रांत) न मातां. १२ मिळतांच. १३ पुनर्जन्म. १४ पावत नाहींत. १५ जगद्रूप. १६ शोक करावा. १७ मनाला आवडत नाहीं. १८ निंद्य. १९ मरण. २० प्राप्त झालें. २१ टाकण्यास योग्य. २२ स्नेहयुक्त. २३ अयोग्य. २४ गाईचें दूध. २५ घातलें. २६ भलत्या वेळीं भलतें. २७ म्लान. २८ दोष. २९ हानि. ३० दिव्याच्या उजेडानें. ३१ अडखळत नाहीं. ३२ वागत असतां. ३३ मनोरथसिद्धि. ३४ समोरासमोर उभे राहून उसनेवार फेडावें. ३५ ठेवा. ३६ म्हणावा. ३७ मूर्तिमंत. ३८ संग्राम. ३९ अनुभवानें. ४० प्रीतीच्या. ४१ आसक्तीनें. ४२ प्राप्त होतें. ४३ सांपडावा. ४४ इच्छित फल देणारा मणि. ४५ अकस्मात. ४६ अमृत.

संसार विसरतात, ७२ कित्येक त्याचे गुणानुवाद गातांना चित्तास उपरति उत्पन्न होऊन शेवटीं त्याच्या ठिकाणीं निमग्न होतात, ७३ कोणी त्याचें स्वरूप ऐकूनच शांत होऊन देहाभिमानापासून निवृत्त होतात, आणि कोणी अनुभवानें तद्रूप होतात. ७४ ज्याप्रमाणें नदीचे प्रवाह समुद्रास मिळतात—परंतु समुद्रांत न समावतसे होऊन माघारे परतत नाहींत, ७५ त्याप्रमाणें ह्या योग्यांच्या बुद्धि ब्रह्मसाक्षात्काराबरोबर तद्रूप होऊन जातात;—परंतु त्याचा विचार करूनही कोणी पुनर्जन्म पावत नाहींत. ७६

अर्जुना, सर्व देहांत देही जो आत्मा, तो कधींही वध पावत नाहीं; म्हणून सर्व भूतांच्याबद्दल शोक करणें तुला योग्य नाहीं. ॥ ३० ॥

अर्जुना, सर्वत्र, सर्वांतर्यामीं व्यापलेलें व ज्याचा घात करूं गेलें असतां होत नाहीं असें एक चैतन्यच असून तें जगद्रूप आहे हें लक्षांत ठेव; ७७ ह्याच्यामुळें स्वभावतःच जर सर्व गोष्टींची घडामोड होते, तर मग तूंच सांग, कीं त्याजबद्दल शोक कां करावा ? ७८ पार्था, हें एरव्हीं तरी तुझ्या मनास कां येऊं नये हें मला समजत नाहीं; परंतु एकंदरींत हा शोक करणें तुला निंद्य आहे. ७९

अथवा स्वधर्माच्या दृष्टीनेंही तुला शोक करणें योग्य नाहीं. कारण, धर्मयुद्ध प्राप्त झालें असतां त्याहून क्षत्रियांना दुसरें कांहींही कल्याणकारक नाहीं. ॥ ३१ ॥

अरे, अद्यापि तुला कसा विचार सुचत नाहीं ? हें काय तूं घेऊन बसला आहेस ? ज्या स्वधर्मानें मनुष्य तरतो, त्याला तर तूं पार विसरलास ! १८० असें पहा कीं, ह्या ठिकाणीं या कौरवांना भलतेंच कांहीं झालें, किंवा तुझें कांहीं कमजास्त झालें, अथवा सगळें जग नाहींसें झालें, ८१ तरी स्वधर्म म्हणून जो आहे, तो कदापि त्याज्य नाहीं; त्याचा त्याग केल्यावर तुझ्या मनांत जी दया उत्पन्न झाली आहे तिच्यापासून तूं तरला जाशील काय ? ८२ अर्जुना, ह्या ठिकाणीं तुझे चित्तांत जी दया उत्पन्न झाली आहे, ती ह्या युद्धप्रसंगीं अयोग्य होय. ८३ अरे, असें पहा कीं, गाईचें दूध उत्तम आहे तरी तें पथ्याला सांगितलें नाहीं, असें असूनही जर तें नवज्वराच्या मनुष्यास दिलें, तर विषवत् होतें; ८४ त्याचप्रमाणें, भलत्यानें भलतेंच आचरण केलें, तर त्याच्या हिताचा नाश होतो. म्हणून तूं आतां सावध हो, ८५ व्यर्थ शोकाकुल होऊं नको; आणि ज्याचें आचरण केलें असतां कोणतेही काळीं दोष घडत नाहीं, त्या आपल्या स्वधर्माकडे लक्ष दे. ८६ ज्याप्रमाणें योग्य मार्गानें चाललें म्हणजे कधींही अपाय घडत नाहीं, किंवा दिव्याच्या उजेडानें चाललें असतां ठेंच लागत नाहीं, ८७ त्याप्रमाणें, अर्जुना, जो स्वधर्मानें वागतो, त्याच्या सर्व कामना सहज पूर्ण होतात. ८८ ह्याकरितां, तुम्हां क्षत्रियांना संग्रामावांचून दुसरें कांहीं योग्य नाहीं. ८९ मनांत कपट न धरता समोरासमोर उभें राहून एकमेकांवर प्रहार करून युद्ध करावें हें प्रत्यक्ष तुला माहीत असून आणखी काय सांगावें ? १९०

पार्था, सहजरीत्या प्राप्त झालेला हा युद्धप्रसंग म्हणजे स्वर्गाचें उघडलेलें द्वारच होय. असलें युद्ध भाग्यशाली क्षत्रियांनाच प्राप्त होतें. ॥३२॥

अर्जुना, अरे, हें युद्ध म्हणजे तुमचें पूर्वसुकृत फळलें, किंवा सर्व धर्माचें निदान तुम्हांला प्राप्त झालें आहे. ९१ अरे, याला काय युद्ध म्हणावें ? तर हा मूर्तिमंत स्वर्गच संग्रामाच्या रूपानें अवतरला आहे! ९२ किंवा तुझ्या गुणांचा लौकिक ऐकून तुजवर अतिशय आसक्त झाल्यामुळें कीर्तिरूप स्त्री तुला वरण्यास आली आहे! ९३ क्षत्रियानें पुष्कळ पुण्य करावें, तेव्हां त्याला हा असला युद्धप्रसंग प्राप्त होतो. ज्याप्रमाणें एखाद्याला मार्गानें जातांना इच्छित फल देणारा चिंतामणि सांपडावा, ९४ किंवा जांभईनें तोंड पसरल्यावर अकस्मात् त्यांत अमृत पडावें, त्याप्रमाणें हा युद्धप्रसंग तुम्हांला प्राप्त झाला आहे! ९५

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि

अन्वय-अथ त्वं इमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि चेत् ततः स्वधर्मं च कीर्तिं हित्वा पापं अवाप्स्यसि. ॥ ३३ ॥

आतां हा ऐसा अव्हेरिजे[1] । मग नाथिलें[2] शोचूं बैसिजे । तरी आपण आहाणा[3] होइजे । आपणपेयां ॥१९६॥ पूर्वजांचें जोडलें । आपणाचि होय धांडिलें[4] जरी आजि शस्त्र सांडिलें । रणीं इये[5] ॥ १९७ ॥ असती[6] कीर्ति जाईल । जगाचि अभिशापु देईल । आणि गिंवसित[7] पावतील । महादोष ॥१९८॥ जैसी भर्तारेंहीन[8] वनिता[9] । उपहती[10] पावे सर्वथा । तैशी दशा जीविता । स्वधर्मेंवीण ॥१९९॥ ना तरी रणीं शव[11] सांडिजे । तें चौमेरीं[12] गिधीं[13] विदारिजे । तैसें स्वधर्महीना अभिभविजे[14] । महादोषीं ॥२००॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यंति तेऽव्ययाम्
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते॥३४॥

अन्वय-अपि च भूतानि ते अव्ययां अकीर्तिं कथयिष्यंति च संभावितस्य अकीर्तिः मरणात् अतिरिच्यते ॥३४॥

म्हणोनि स्वधर्मु हा सांडसील । तरी पापा वरपडा[15] होसील । आणि अपेश तें न[16] वचेल । कल्पांतवरी ॥१॥ जाणतेनि[17] तंवचि जियावें[18] । जंव अपकीर्ति आंगा न पवे[19] । आणि सांग पां केविं निगावें[20] । एथोनियां ॥२॥ तूं निर्मत्सरें[21] सदयता[22] । येथूनि निघसील कीरे[23] माघौतां[24] । परी ते गती[25] समस्तां । न मनेल[26] येयां[27] ॥३॥ हे चहूंकडूनि वेढितील । बाणवरी[28] घेतील[29] । तथ पार्था न सुटिजेल । कृपाळूपणें ॥४॥ ऐसेनिहि प्राणसंकटें । जरी विपायें[30] पां निघणें घटे[31] । तरी तें जियालें[32] वोखटें[33] । मरणाहुनी॥५

भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम्

अन्वय-महारथाः त्वां भयात् रणात् उपरतं मंस्यन्ते येषां च त्वं बहुमतः भूत्वा लाघवं यास्यसि. ॥ ३५ ॥

तूं आणिकही एक न विचारिसी । एथ संभ्रमें[34] झुंजों आलासी । आणि सकणवपणें निघालासी । मागुता[35] जरी ॥६॥ तरी तुझें तें[36] अर्जुना । या वैरियां दुर्जनां । कां प्रत्यया[37] येईल मना । सांगें मज॥७॥

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः ।
निंदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ३६

अन्वय-तव सामर्थ्यं निन्दन्तः तव अहिताः बहून् अवाच्यवादान् वदिष्यंति; ततः दुःखतरं नु किम् ? ॥ ३६ ॥

हे म्हणती गेला रे गेला । अर्जुन आम्हां बिहाला[38] । हा सांगें बोलु उरला । निकों[39] कायी ॥८॥ लोक सायासें करूनि बहुतें । का वेंचिती[40] आपुलीं जीवितें । परी वाढविती कीर्तीतें । धनुर्धरा ॥९॥ ते तुज अनायासें । अनकळित[41] जोडिली असे । हें अद्वितीय जैसें । गगन आहे ॥२१०॥ तैसी कीर्ति निःसीम[42] । तुझ्या ठायीं निरुपम । तुझे गुण उत्तम । तिहीं लोकीं ॥११॥ दिगंतींचे भूपती । भाट होऊनि वाखाणिती । जे ऐकिलिया दचकती । कृतांतादिक ॥१२॥ ऐसी महिमा धनवट[43] । गंगा तैसी चोखट । जया देखीं जगीं सुभट[44] । वांठ[45] जहाले ॥१३॥ तें पौरुष[46] तुझें अद्भुत । आइकोनियां हे समस्त । जाहले अति विरक्त । जीवितेंसीं ॥१४॥ जैसा सिंहाचिया हांका । युगांतु[47] होय मैंदमुखा[48] । तैसा कौरवां अशेखां[49] । धाकु तुझा ॥१५॥ जैसे पर्वत वज्रातें । ना तरी सर्प गरुडातें । तैसे अर्जुना हे तूंतें । मानिती सदा ॥१६॥ तें अगाधपण[50] जाईल । मग हीनत्व[51] अंगा येईल । जरी मागुता निघसील । न झुंजताचि ॥१७॥ आणि ते पळतां पळों नेदिती । धरूनि अवकळा[52] करिती । न गणित कुटी[53] बोलती । आइकतां

१ टाकावा. २ नसतें. ३ हानि करणारा. ४ गमावलें. ५ ह्या. ६ असलेली. ७ शोधीत. ८ पतिविरहित. ९ स्त्री. १० तिरस्कार. ११ प्रेत. १२ चोहोंकडून. १३ गिधाडांनीं १४ जिंकितात. १५ प्राप्त. १६ दूर होणार नाहीं. १७ ज्ञात्यानें. १८ जगावें. १९ पावत नाहीं. २० निघावें. २१ मत्सररहित. २२ कनवाळूपणानें. २३ निश्चयें. २४ माघारा. २५ गोष्ट. २६ वाटेल. २७ कौरवांना. २८ योगानें. २९ व्यापतील. ३० कदाचित. ३१ घडे. ३२ वांचणें. ३२ वाईट. ३४ समारंभानें. ३५ माघारा. ३६ दयाळूपणा. ३७ अनुभवास. ३८ भ्याला. ३९ चांगला. ४० खर्चितात ४१ निष्प्रतिबंध. ४२ अमर्याद. ४३ गहन ४४ महायोद्धे. ४५ तटस्थ, स्तब्ध. ४६ शौर्य. ४७ प्रलयकाल ४८ उन्मत्त हत्तीला ४९ सर्वांस. ५० गंभीरता. ५१ नीचपणा. ५२ फजिती. ५३ वर्म.

असें असतां जर तूं ह्या धर्मयुद्धाचा त्याग करशील, तर इहलोकींची कीर्ति व परलोकाला साधन जो स्वधर्म तो नाहींसा होऊन पापाची जोड करशील. ॥ ३३ ॥

आतां, असला हा संग्राम टाकून भलत्या गोष्टीचा शोक करीत बसलास, तर आपली आपणच हानि करून घेतल्यासारखें होईल. १९६ ह्या रणाचे ठिकाणीं जर तूं आज शस्त्र टाकून दिलेंस, तर पूर्वजांनीं जोडून ठेविलेली कीर्ति घालविलीस असें होईल; १९७ इतकेंच नव्हे, तर तुझ्या असलेल्या कीर्तीचाही नाश होईल, व सर्व जग तुझी निंदा करील; आणि मग तुझ्या ठिकाणीं वास्तव्य करण्याकरितां महादोष तुला शोधीत येतील. १९८ ज्याप्रमाणें पतिविरहित स्त्री सर्वांच्या उपहासास पात्र होते, त्याप्रमाणेंच स्वधर्मत्याग करणाराची अवस्था होते; १९९ अथवा भूमीवर प्रेत पडलें म्हणजे ज्याप्रमाणें चोहोंकडून त्याला गिधाडें फाडतात, त्याप्रमाणें स्वधर्महीन मनुष्याला महादोष जिंकतात. २००

आणखी सर्व लोक निरंतर तुझी अपकीर्ति वर्णन करतील; आणि संभावित पुरुषाला अपकीर्ति ही मरणापेक्षांही अधिक दुःखकर आहे. ३४

म्हणून, जर तूं स्वधर्माचा त्याग करशील, तर तुला पाप लागेल; आणि कल्पांतापर्यंतही तो अपयशाचा डाग नाहींसा होणार नाहीं. १ जोपर्यंत अपकीर्ति झाली नाहीं, तोंपर्यंतच ज्ञात्यानें जगावें; मग तूंच सांग, कीं आतां येथून कसें परत जावें? २ सदय अंतःकरणानें व मत्सररहित असा तूं माघारा फिरशील खरा, परंतु ह्यांना कांहीं ती गोष्ट पटणार नाहीं. ३ हे कौरव तुला चोहींकडून वेढतील, व तुजवर बाणांचा मारा करतील; पार्था, मग त्या प्रसंगीं ह्या तुझ्या कनवाळूपणानें कांहीं तुझी सुटका होणार नाहीं. ४ इतकेंही करून जर कदाचित् मोठ्या कष्टानें येथून तुझी सुटका झाली, तरी तें वांचणें मरणापेक्षांही वाईट आहे. ५

हे सर्व महारथी तूं भयानें रणांतून पळून गेलास असें मानतील. मग, तूं ह्या सर्वांना जो बहुमान्य आहेस, त्या तुला कमीपणा येईल. ३५

आणखी एक गोष्टीचा तूं विचार केला नाहींस; तूं ह्या ठिकाणीं मोठ्या थाटानें युद्धास आला असून जर दयार्द्र होऊन माघारा जाण्यास निघालास, ६ तर, अर्जुना, तूंच सांग, कीं तुझें तें दयाळूपण हे तुझे दुर्जन वैरी कौरव ह्यांना खरें वाटेल का? ७

तुझ्या सामर्थ्याची निंदा करून तुझे शत्रु न बोलावीं अशीं पुष्कळ दुर्भाषणें तुझ्या संबंधानें बोलतील, ह्यापेक्षां अधिक दुःखकारक तें काय आहे? ॥ ३६ ॥

हे म्हणतील, "गेलारे गेला! अर्जुन आम्हांस भिऊन पळून गेला!" अरे, असा हा दोष तुझ्यावर राहिलेला चांगला का? ८ धनुर्धरा, पाहिजे तितके सायास करून, किंवा प्रसंगीं प्राणही खर्ची घालून लोक ज्या कीर्तीचें संपादन करितात, ९ ती गगनाप्रमाणें अनुपमेय व निष्प्रतिबंध कीर्ति संपादण्याचा प्रसंग अनायासानें तुला आला आहे. २१० तुझी कीर्ति अमर्याद असून तुझे गुणही उपमारहित आहेत, अशी तिन्ही लोकांत ख्याति आहे. ११ देशांतरींचे राजेरजवाडे स्तुतिपाठक होऊन तुझी कीर्ति गातात, ती ऐकून यमादिक देखील तुला भितात! १२ त्या कीर्तीचा महिमा गंगेच्या पाण्याप्रमाणें निर्मल व गहन आहे, आणि तो ऐकून जगांतील मोठमोठे योद्धेही स्तब्ध होतात. १३ असा तुझ्या अद्भुत शौर्याचा महिमा ऐकून हे सर्व कौरव आपल्या प्राणांवर उदार झाले आहेत. १४ ज्याप्रमाणें सिंहाची गर्जना ऐकल्याबरोबर उन्मत्त हत्तीलाही प्रळयकाळच ओढवला असें वाटतें, त्याप्रमाणें ह्या सर्व कौरवांस तुझा धाक वाटतो. १५ ज्याप्रमाणें पर्वत वज्राला किंवा सर्प गरुडाला मानतात, त्याप्रमाणें हे कौरव तुला नेहमीं मानतात. १६ तेव्हां आतां युद्ध न करतां जर माघारा फिरशील, तर ही तुझी थोरवी नाहींशी होऊन तुला हीनत्व प्राप्त होईल. १७ बरें, पळून जाऊं म्हणशील, तर हे तुला जाऊं देणार नाहींत; तुला धरून आणून तुझी फजिती करतील, आणि तुझ्या तोंडावर तुझी

तुज ॥१८॥ मग ते वेळीं हियें[1] फुटावें । आतां लोठेपणें कां न झुंजावें । हे जिंतलें तरी भोगावें । महीतळें ॥१९॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं ।
जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ॥
तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय ।
युद्धाय कृतनिश्चयः ॥३७॥

अन्वय—हतः स्वर्गं प्राप्स्यसि वा जित्वा महीम् भोक्ष्यसे; तस्मात्, (हे) कौंतेय! त्वं कृतनिश्चयः (सन्) युद्धाय उत्तिष्ठ. ॥ ३७ ॥

ना तरी रणीं एथ । झुंझतां वेंचलें जीवित । तरी स्वर्गसुख अनकळित । पावसील ॥२२०॥ म्हणोनि ये गोठी । विचारु न करीं किरीटी । आतां धनुष्य घेऊनि उठीं । झुंझ वेगीं ॥२१॥ देखें स्वधर्मु हा आचरतां । दोषु नाशे असता । तुज भ्रांति हे कवण चित्ता । पातकाची ॥२२॥ सांगें प्लवेंचि काय बुडिजे । कां मार्गीं जातां आडळिजे । परी विपायें चालों नेणिजे । तरी तेंही घडे ॥२३॥ अमृतें तरीचि मरिजे । जरी विखेंसीं[7] सेविजे । तैसा स्वधर्मीं दोषु पाविजे । हेतुकपणें ॥२४॥ म्हणोनियां पार्था । हेतु सांडूनि सर्वथा । तुज क्षात्रवृत्ति झुंजतां । पाप नाहीं ॥२५॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ३८

अन्वय–सुखःदुःखे, लाभालाभौ, जयाजयौ समे कृत्वा ततः युद्धाय युज्यस्व एवं पापं न अवाप्स्यसि. ॥ ३८ ॥

सुखीं संतोषा न यावें । दुःखीं विषादा न[10] भजावें । आणि लाभालाभ न धरावे । मनामाजीं ॥२६॥ एथ[11] विजयपण होईल । कीं सर्वथा देह जाईल । हें आधींचि कांहीं पुढील । चिंतावेना ॥२७॥ आपणयां उचिता । स्वधर्में रोहाटतां[12] । जें पावे तें [13]निवांता । साहोनि जावें ॥२८॥ ऐसेयां मनें होआवें । तरी दोषु न घडे स्वभावें । म्हणोनि आतां झुंजावें । निभ्रांत तुवां ॥२९॥

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ३९

अन्वय—हे पार्थ, एषा ते सांख्ये बुद्धिः अभिहिता तु योगे इमां शृणु, यया बुध्या युक्तः (त्वं) कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

हे सांख्यस्थिति[15] मुकुलित[16] । सांगितली तुज येथ । आतां बुद्धियोगु[17] निश्चित । अवधारीं पां ॥ २३० ॥ जया बुद्धियुक्ता । जाहलिया पार्था । कर्मबंधु सर्वथा । बाधूं न पवे[18] ॥३१॥ जैसें वज्रकवच लेइजे । मग शस्त्रांचा वर्षाव साहिजे । परी जैतेंसीं[19] उरिजे । अचुंबित[20] ॥३२॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ४०

अन्वय—इह अभिक्रमनाशः न अस्ति, प्रत्यवायः न विद्यते. अस्य धर्मस्य स्वल्पं अपि (अनुष्ठानं) महतः भयात् त्रायते. ॥४०॥

तैसें ऐहिक तरी न नैशे[21] । आणि मोक्षु तो उरला असे । जेथ पूर्वानुक्रमु[22] दिसे । चोखाळत[23] ॥३३॥ कर्माधारें राहाटिजे । परी कर्मफळ न निरीक्षिजे[24] । जैसा मंत्रज्ञु न बांधिजे[25] । भूतबाधा ॥३४॥ तियापरी जे सुबुद्धि[26] । आपु[27] जालिया निरवधि । हा असतोंचि उपाधि । आकळूं न सके ॥३५॥ जेथ न संचरे पुण्यपाप । जें सूक्ष्म अति निष्कंप[30] । गुणत्रयादि लेप । न लगती[31] जेथ ॥३६॥ अर्जुना ते[32] पुण्यवशें[33] । जरी अल्पचि हृदयीं बुद्धि प्रकाशे । तरी अशेषही नाशे । संसारभय ॥३७॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन ।
बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ४१

---

१ छाती. २ शूरपणानें. ३ पृथ्वीचें राज्य. ४ नावेनें. ५ ठेंच लागावी, अडखळावें. ६ दुधानें. ७ विषाबरोबर. ८ हेतु धरून. ९ क्षत्रियधर्मानें. १० खेद मानूं नये. ११ युद्धाचे ठिकाणीं. १२ वागतांना. १३ स्वस्थपणानें. १४ असें दृढ. १५ ज्ञानयोग. १६ संक्षेपेंकरून. १७ कर्मयोग. १८ न शके. १९ विजयी. २० अबाध. २१ नाशे. २२ पूर्वी केलेला आरंभ. २३ स्पष्ट. २४ पहावें. २५ बाधा पावत नाहीं. २६ ईश्वरार्पणबुद्धि. २७ प्राप्त २८ निःशेष. २९ जन्ममरणाचा. ३० निश्चल. ३१ लागती. ३२ सुबुद्धि. ३३ पुण्याईनें.

अतिशय निंदा करतील. १८ ते मर्मभेदक शब्द ऐकून अंतःकरण विदीर्ण होण्यापेक्षां आतांच शौर्यानें कां युद्ध करूं नये ? जर त्यांना तूं जिंकलेंस, तर पृथ्वीचें राज्य भोगशील, १९

युद्धांत मरण पावलास तर स्वर्गप्राप्ति होईल, अथवा युद्धांत जय पावलास तर पृथ्वीचें राज्य भोगशील; म्हणून, अर्जुना, युद्धाविषयीं निश्चय करून ऊठ. ॥ ३७ ॥

अथवा ह्या रणामध्यें युद्ध करतांना तूं मेलास, तर सहज निरामय असें स्वर्गसुख भोगशील २२० म्हणून, अर्जुना, ह्याबद्दल आतां विचार करीत बसूं नको; तर ऊठ, आणि हातांत धनुष्य घेऊन लवकर युद्धास आरंभ कर. २१ हें पहा-स्वधर्माचें आचरण केलें तर असलेले दोष नाश पावतात, असें असून त्याच्यापासून पातक लागेल हा भ्रम तुझ्या मनांत कोठून उत्पन्न झाला ? २२ तूंच सांग, कीं नावेंत बसणारा कधीं बुडेल का ? त्याचप्रमाणें, चांगल्या रस्त्यानें जाणारा कधीं ठेंच लागून पडेल का ? परंतु ज्याला चालतां येत नाहीं, तो मात्र कदाचित् ठेंच लागून पडण्याचा संभव आहे. २३ दूध प्याल्यानें मरण येणार नाहीं; परंतु तें विषाबरोबर सेवन केल्यास तो सेवन करणारा मरेल; त्याचप्रमाणें, फलाच्या आशेनें स्वधर्माचें आचरण केल्यास मात्र दोष लागतील. २४ म्हणून, अर्जुना, निष्काम होऊन क्षत्रियधर्मानें युद्ध कर, म्हणजे पातकाचा लेशही तुला लागणार नाहीं. २५

सुख, दुःख, लाभ, हानि, जय, अपजय हीं सर्व सारखीं मानून मग युद्धास तयार हो. म्हणजे तुला पाप कधींही लागणार नाहीं.॥३८॥

सुख प्राप्त झालें असतां संतोष मानूं नये, दुःख प्राप्त झालें असतां खेद मानूं नये, आणि मनांत लाभालाभ धरूं नये. २६ ह्या समरांगणीं आपल्यास जय मिळेल किंवा आपण मरूं, ह्या पुढील गोष्टींचा अगोदर विचार करूं नये. २७ आपण स्वधर्मानें वागत असतांना जें बरें वाईट प्राप्त होईल, तें निमूटपणानें सहन करावें. २८ अशा रीतीनें मनाचा निश्चय केला, म्हणजे सहजच दोष घडत नाहींत; म्हणून तूं निश्चयानें आतां युद्धास आरंभ कर. २९

पार्था, आतांपर्यंत तुला सांख्यबुद्धि (परमार्थशास्त्रांतील ज्ञान) सांगितली. आतां, कर्मयोगाविषयींची जी बुद्धि-जिच्या योगानें कर्मबंध नाहींसा होतो-ती ऐक. ॥ ३९ ॥

येथपर्यंत हा ज्ञानयोग तुला संक्षिप्तपणें सांगितला, आतां बुद्धियोग (कर्माशीं ज्ञानाचा संबंध-कर्मयोग) सांगतों ऐक. २३० अर्जुना, पुरुष बुद्धियोगाला प्राप्त झाला असतां त्याला कर्मबंधाची मुळींच बाधा होत नाहीं. ३१ ज्याप्रमाणें अंगांत वज्रकवच घातलें म्हणजे शस्त्रांची वृष्टि सहन करून विजयी पुरुष सुरक्षित राहतो, ३२

ह्या बुद्धियोगांत आरंभिलेलें कर्म मध्येंच बंद पडलें असतां घडलेलें कर्म नाश पावत नाहीं, व त्याला अडचण किंवा संकट येत नाहीं; आणि या धर्माच्या थोडक्या देखील अनुष्ठानानें मोठ्या भयापासून रक्षण होतें. ४०

त्याप्रमाणें इहलोकचें सुख नाहींसें न होतां मोक्ष अंतरत नाहीं. ज्या कर्मयोगांत पूर्वी केलेला आरंभ खंड पडला असला तरी शाबूत असतो. ३३ कर्माच्या आधारानें वागणूक ठेवावी, परंतु त्या कर्मापासून होणाऱ्या फलाची इच्छा धरूं नये; जसा पंचाक्षरी भूतबाधेपासून बाधा पावत नाहीं, ३४ त्याप्रमाणें, [कर्मफलाच्या ठिकाणीं आसक्ति न ठेवितां निरभिमानबुद्धीनें कर्म करण्याची] सद्बुद्धि ज्याला प्राप्त झाली आहे, त्याला जन्ममरणाचा उपाधि होत नाहीं. ३५ ज्या बुद्धीला पापपुण्याची बाधा होत नाहीं; जी अतिशय सूक्ष्म असून निश्चल आहे;आणि सत्त्व,रज व तम हे तिन्ही गुण जिच्यांत प्रवेश करीत नाहींत; ३६ अर्जुना, अशी जी सुबुद्धि, ती पुण्याईनें थोडीशी जरी एखाद्याला प्राप्त झाली, तरी ती सर्व संसारभयाचा नाश करिते. ३७

अर्जुना, ह्या कर्मयोगामध्यें निश्चयात्मक बुद्धि एकच आहे, आणि अनिश्चित पुरुषांच्या बुद्धि अनेक भेदांनीं युक्त व अनंत असतात. ॥ ४१ ॥

अन्वय—हे कुरुनंदन ! इह व्यवसायात्मिका बुद्धिः एका एव, अव्यवसायिनां बुद्धयः बहुशाखाः च अनन्ताः (संति) हि. ॥ ४१ ॥

जैसी [1]दीपकाळिका [2]धाकुटी । परी बहु तेजातें प्रगटी । तैसी सद्बुद्धि हे [3]थेकुटी । म्हणों नये ॥३८॥ पार्था बहुतीं परी । हे [4]अपेक्षिजे [5]विचारशूरीं । जे दुर्लभ चराचरीं । सद्वासना ॥३९॥ [6]आणिकांसारिखा [7]बहुवसु । जैसा न जोडे परिसु । कां अमृताचा लेशु । दैवगुणें ॥२४०॥ तैसी दुर्लभ जे सद्बुद्धि । जिये परमात्माचि [8]अवधि । जैसा गंगेसी [9]उदधि । निरंतर ॥४१॥ तैसें ईश्वरावांचुनि कांहीं । जिये आणीक [10]ठाणी नाहीं । ते एकचि बुद्धि पाहीं । अर्जुना जगीं ॥४२॥ येर ते दुर्मती । जे बहुधा असे [11]विकरती । तेथ निरंतर रमती । [12]अविवेकिये ॥४३॥ म्हणोनि तयां पार्था । स्वर्ग संसार नरकावस्था । [13]आत्मसुख सर्वथा । दृष्ट नाहीं ॥४४॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ४२

अन्वय—हे पार्थ, वेदवादरताः अविपश्चितः अन्यत् न अस्ति इति वादिनः यां इमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्ति. ॥४२॥

वेदाधारें बोलती । केवळ कर्म [14]प्रतिष्ठिती । परी कर्मफळीं [15]आसक्ती । धरूनियां ॥४५॥ म्हणती संसारीं जन्मिजे । यज्ञादिक कर्म कीजे । मग स्वर्गसुख भोगिजे । मनोहर ॥४६॥ एथ हेंवांचूनि कांहीं । आणिक सर्वथा सुखचि नाहीं । ऐसें अर्जुना बोलती पाहीं । दुर्बुद्धि ते ॥४७॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥४३॥

अन्वय—कामात्मानः स्वर्गपराः भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां जन्मकर्मफलप्रदाम्. ॥४३॥

देखें [16]कामनें अभिभूत । होऊनि कर्में आचरत । ते केवळ भोगीं चित्त । देऊनियां ॥४८॥ [17]क्रियाविशेषें बहुतें । न [18]लोपिती [19]विधीतें । निपुण होऊनि धर्मातें । अनुष्ठिती ॥४९॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते

अन्वय—तया अपहृतचेतसां भोगैश्वर्यप्रसक्तानां (तेषां) व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते. ॥४४॥

परी एकचि [20]कुडें करिती । जे [21]स्वर्गकामु मनीं धरिती । [22]यज्ञपुरुषा चुकती । भोक्ता जो ॥२५०॥ जैसा कर्पूराचा राशि कीजे । मग अग्नि लाऊनि दीजे । कां मिष्टान्नीं [23]संचरविजे । काळकूट ॥५१॥ दैवें अमृतकुंभ जोडला । तो पायें हाणोनि उलंडिला । तैसा नासिती धर्मु [24]निपजला । [25]हेतुकपणें ॥५२॥ [26]सायासें पुण्य [27]अर्जिजे । मग संसार कां अपेक्षिजे । परी नेणती ते काय कीजे । [28]अप्राप्त देखें ॥५३॥ जैसी [29]रांधवणी [30]रससोय निकी[31] करूनियां मोलें विकी । तैसा भोगासाठीं [32]अविवेकी । [33]धांडिती धर्मु ॥५४॥ म्हणोनि हे पार्था । दुर्बुद्धि देख सर्वथा । तयां [34]वेदवादरतां । मनीं वसे ॥५५॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्

अन्वय—हे अर्जुन, वेदाः त्रैगुण्यविषयाः संति (त्वं) निस्त्रैगुण्यः निर्द्वंद्वः नित्यसत्त्वस्थः निर्योगक्षेमः च आत्मवान् भव. ॥४५॥

तिहीं गुणीं [35]आवृत्त । हे वेद जाण निभ्रांत । म्हणोनि उपनिषदादि समस्त । सात्त्विक ते ॥५६॥ [36]येरें रजतमात्मक । जेथ निरूपिजे कर्मादिक । जे केवळ स्वर्गसूचक । धनुर्धरा ॥५७॥ म्हणोनि तूं जाण । हे सुखदुःखांसीच कारण । एथ [37]झणें अंतःकरण । रिघों देसी ॥ ५८ ॥ तूं गुणत्रयातें [38]अव्हेरीं ।

---

१ दिव्याची जोत २ लहान. ३ अल्प. ४ इच्छावें. ५ विचारशूरांनीं. ६ दगडादिक दुसरे. ७ पुष्कळ ८ शेवट. पर्यवसान. ९ समुद्र. १० प्राप्य स्थान, ११ विकार पावणारी. १२ अविचारी. १३ स्वरूपानंद. १४ स्थापिती १५ लोभ. १६ कामाच्या स्वाधीन. १७ अनेक प्रकारचीं अनुष्ठानें. १८ नाशिती. १९ कर्तव्यप्रयोगादिकांना. २० वाईट. २१ स्वर्गेच्छा. २२ ईश्वरास. २३ मिसळावें. २४ उत्पन्न झाला. २५ फलाशेनें. २६ श्रमानें २७ संपादावें. २८ अज्ञानी. २९ स्वयंपाक करणारी. ३० स्वयंपाक. ३१ चांगला. ३२ अविचारी. ३३ गमाविती. ३४ वेदांतील अर्थवादात मग्न झालेले. ३५ वेष्टित. ३६ दुसरे. ३७ कदाचित्. ३८ सोड.

ज्याप्रमाणें दिव्याची ज्योत लहान असूनही तिचा प्रकाश मोठा पडतो, त्याप्रमाणें, सद्बुद्धि अल्प जरी असली, तरी तिला लहान समजूं नये. ३८ अर्जुना, जे ज्ञानी आहेत ते बहुतकरून हिची इच्छा करतात. ती सद्बुद्धि प्राणिमात्राला दुर्लभ आहे. ३९ ज्याप्रमाणें इतर दगडांसारखे परीस कांहीं पुष्कळ सांपडत नाहींत, अथवा लेशमात्र अमृत प्राप्त होण्यास देखील दैवयोगच लागतो, २४० त्याप्रमाणें, परमेश्वरप्राप्तींतच जिचें पर्यवसान होतें अशी ही सद्बुद्धि फार दुर्लभ आहे. ज्याप्रमाणें गंगेचें पर्यवसान निरंतर समुद्रच आहे, ४१ त्याप्रमाणें, अर्जुना, जिला ईश्वरप्राप्तीवांचून दुसरी कांहीं प्राप्ति नाहीं, अशी जगतामध्यें एकच बुद्धि आहे. ४२ इजशिवाय इतर बुद्धि त्या दुर्बुद्धि होत; त्यांचे ठिकाणीं विकार उत्पन्न होतात व तेथें अविचारी लोक नेहमीं रमतात. ४३ म्हणून, अर्जुना, त्या लोकांना स्वर्ग, संसार आणि नरकावस्था प्राप्त होते; परंतु आत्मसुख कधीं दृष्टीस देखील पडत नाहीं. ४४

अर्जुना, वेदाच्या नुसत्या अर्थवादांतच रत झालेले जे अविचारी लोक, कर्मावांचून दुसरें कांहीं नाहीं, अशी माझी पुष्पित (बाह्यतः मनोहर भासणारी) वाणी बोलतात; ॥४२॥

ते वेदाचे आधारानें बोलून कर्ममार्गाचें श्रेष्ठत्व स्थापन करतात, परंतु त्या कर्माचे फळावर लोभ ठेवतात. ४५ त्यांचें असें म्हणणें असतें कीं, वारंवार मृत्युलोकीं जन्म घेऊन यज्ञादिक कर्में आचरावीं, व आल्हाददायक असें स्वर्गसुख भोगावें. ४६ अर्जुना, ते दुर्बुद्धि नेहमीं असें म्हणतात कीं, एथें ह्या स्वर्गसुखावांचून निरंतर सुख देणारें असें दुसरें सुखच नाहीं. ४७

ते विषयभोगांविषयीं तत्पर व स्वर्ग मिळावा हाच ज्यांचा हेतु असे पुरुष जन्म व कर्म हीं फळें देणाऱ्या व जींत पुष्कळ कर्में सांगितलीं आहेत अशा वेदवाणीचे आधारानें भोग व ऐश्वर्य ह्यांच्या प्राप्तीकरितां आचरण करतात. ॥४३॥

हें पहा–ते केवळ उपभोगाच्या ठिकाणीं लक्ष देऊन सकाम कर्में करतात, ४८ व अनेक प्रकारचीं अनुष्ठानें विधियुक्त करून तीं शेवटास नेण्याकरितां फार दक्षतेनें धर्माचरण करतात. ४९

[अशाप्रकारें] भोग व ऐश्वर्य ह्यांचे ठिकाणीं तत्पर, व माझ्या पुष्पित वाणीला ज्यांचें चित्त वश झालें आहे, त्यांच्या अंतःकरणांत आत्मतत्त्वविषयक किंवा कर्मयोगविषयक बुद्धि असत नाहीं. ४४

परंतु, अर्जुना, ते एक गोष्ट फार वाईट करतात. ती ही कीं, ते मनामध्यें स्वर्गेच्छा धारण करतात, आणि यज्ञभोक्ता जो ईश्वर त्याला विसरतात. २५० ज्याप्रमाणें कापुराच्या शुभ्र राशीस अग्नि लावून तो व्यर्थ जाळून टाकावा, अथवा मिष्टान्नांत काळकूट विष मिसळावें, ५१ किंवा दैवयोगानें मिळालेल्या अमृताचा कुंभ पायानें पालथा करावा, त्याप्रमाणें, फलप्राप्तीचे हेतूनें प्राप्त झालेला धर्म हे लोक वायां दवडतात. ५२ असें पहा कीं, मोठ्या श्रमानें पुण्य संपादन करून मग संसाराची इच्छा कां करावी ? परंतु काय करावें, हें त्या अज्ञानी लोकांना समजत नाहीं. ५३ ज्याप्रमाणें उत्तम स्वयंपाकीण नानातऱ्हेचा चांगला स्वयंपाक तयार करून तें अन्न द्रव्याच्या आशेनें विकते, त्याप्रमाणें अविचारी लोक हे सुखोपभोगासाठीं धर्म गमावितात. ५४ म्हणून, पार्था, वेदांतील अर्थवादांत मग्न झालेल्या लोकांच्या मनांत नेहमीं दुर्बुद्धिच वास करिते हें लक्षांत असूं दे. ५५

अर्जुना, वेदांत सत्त्व, रज व तम ह्या तीन गुणांचेंच प्रतिपादन केलें आहे, म्हणून तूं गुणातीत हो; मी व माझें हें द्वंद्व टाकून दे; नित्य शुद्ध सत्त्वगुणानें स्थिर हो; योगक्षेम म्हणजे अन्नवस्त्र कसें मिळेल ह्याची काळजी सोड; आणि आत्मस्वरूपीं चित्त ठेव. ॥४५॥

तूं निश्चयानें असें समज कीं वेद हे तीन गुणांनीं (सत्त्व, रज, तम ह्यांनीं) भरलेले आहेत; म्हणून सर्व उपनिषदें ह्यांची सत्त्वगुणामध्यें गणना केली जाते. ५६ धनुर्धरा, बाकी–ज्यामध्यें कर्म, उपासना इत्यादिकांचें निरूपण केलेलें आहे, ते सर्व रज व तम ह्या गुणांनीं युक्त असून केवळ स्वर्गसूचकच आहेत. ५७ म्हणून, तूं असें पक्कें समज कीं, हे सुखदुःखांनाच कारण आहेत; व ह्याकरितां, तूं आपलें मन कदाचित् तेथें शिरूं देशील ! तर तसें करूं नको. ५८ तूं ह्या

मी[1] माझें हें न करीं । एक आत्मसुख अंतरीं । विसंब[2] झणीं ॥५९॥

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः॥४६॥

अन्वय—यावान् अर्थः उदपाने (तावान्) सर्वतः संप्लुतोदके (भवति;) (यावान् च अर्थः) सर्वेषु वेदेषु तावान् विजानतः ब्राह्मणस्य (भवति). ॥४६॥

जरी वेदें बहुत[3] बोलिलें । विविध भेद सूचिले[4] । तऱ्ही आपण हित आपुलें । तेंचि घेपें[5] ॥२६०॥ जैसा प्रगटलिया रश्मिस्ती[6] । अशेषही मार्ग दिसती । तरी तेतुलेहि[7] काय चालिजती । सांगें मज ॥६१॥ कां उदकमय सकळ । जऱ्ही जाहलें असे महीतळ, तरी आपण घेपें केवळ । आर्तीचजोगें[8] ॥६२॥ तैसे ज्ञानी जे होती । ते वेदार्थातें विवरिती[9] । मग अपे[10]क्षित तें स्वीकारिती । शाश्वत जें ॥६३॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ४७

अन्वय—(हे पार्थ,) ते अधिकारः कर्मणि एव; कदाचन फलेषु मा; त्वं कर्मफलहेतुः मा भूः च अकर्मणि ते संगः मा अस्तु. ॥ ४७ ॥

म्हणोनि आइकें पार्था । याचिपरी पहातां । तुज उचित होय आतां । स्वकर्म[11] हें ॥६४॥ आम्हीं समस्तही विचारिलें । तंव ऐसेंचि हें मना आलें । जे न सांडिजे तुवां आपुलें । विहितें कर्म ॥६५॥ परी कर्मफळीं आस[12] न करावी । आणि कुकर्मी[13] संगती न व्हावी । हे सत्क्रियाचि आचरावी । हेतूविण ॥६६॥

योगस्थः कुरु कर्माणि ।
संगं त्यक्त्वा धनंजय ॥
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा ।
समत्वं योग उच्यते ॥४८॥

अन्वय—हे धनंजय ! त्वं संगं त्यक्त्वा सिद्ध्यसिद्ध्योः समः भूत्वा योगस्थः (सन्) कर्माणि कुरु, समत्वं योगः उच्यते.

तूं योगयुक्त होउनी । फळाचा संगु टाकुनी । मग अर्जुना चित्त देउनी । करीं कर्मे ॥६७॥ परी आदरिलें[14] कर्म दैवें । जरी समाप्तीतें पावे । तरी विशेषें तेथ तोषावें । हेंही नको ॥६८॥ कीं निमित्तें कोणे एकें । तें सिद्धी न वचतांचि[15] ठाके[16] । तरी तेथिंचेनि असंतोखें[17] । क्षोभावें[18] ना ॥६९॥ आचरतां सिद्धी गेलें । तरी कामाचि[19] कीर[20] आलें । परी ठेलियाही[21] संपूर्ण[22] जहालें । ऐसेंचि मानीं ॥२७०॥ देखें जेतुलालें[23] कर्म निपजे[24] । तेतुलें[25] आदिपुरुषीं[26] समर्पिजे । तरी परिपूर्ण सहजें । जहालें जाणें ॥७१॥ देखें संता[27]सत्कर्मीं । हें जें सारिखेपण[28] मनोधर्मीं । तेचि योगस्थिति उत्तमीं । प्रशंसिजे ॥७२॥

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः॥४९॥
बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्

अन्वय--हे धनंजय, (फलाभिसंधिनाकृतं) कर्म बुद्धियोगात् दूरेण अवरं हि (यतः एवं, ततः) बुद्धौ शरणं अन्विच्छ. फलहेतवः कृपणाः (संति.) ॥४९॥ बुद्धियुक्तः इह उभे सुकृतदुष्कृते जहाति. तस्मात् योगाय युज्यस्व; योगः कर्मसु कौशलम् (अस्ति.)॥५०॥

अर्जुना समत्व[29] चित्ताचें । तेंचि सार जाण योगाचें । जेथ मन आणि बुद्धीचें । ऐक्य आथी ॥७३॥ तो बुद्धियोग विचारितां[30] । बहुतें[31] पाडें पार्था । दिसे हा अरुता[32] । कर्मयोगु ॥७४॥ परी तेंचि कर्म आचरिजे । तरीच हा[33] योगु पाविजे । जें कर्मशेष[34] सहजें । योगस्थिती ॥७५॥ म्हणोनि बुद्धियोगु सधरु[35] । तेथ अर्जुना होईं स्थिरु । मनें करीं अव्हेरु[36] । फळहेतूचा ॥७६॥ जे बुद्धियोगा योजिले[37] । तेचि पारंगत[38] जाहले । इहीं उभयबंधीं सांडिले । पापपुण्यीं ॥७७॥

१ अहंममता. २ विसंबूं नको. ३ अनेक. ४ सुचविले. ५ घ्यावें. ६ सूर्य. ७ तितके. ८ इच्छेपुरतें ९ विचार करितात. १० इच्छित. ११ कर्तव्यकर्म. १२ इच्छा. १३ निषिद्ध कर्मी १४ आरंभिलेलें. १५ जातांच. १६ राहे. १७ असंतोषानें. १८ त्रासूं नये १९ कामाला. २० निश्चयें-करून, खरोखर. २१ राहिलें असतांही. २२ सफळ.

२३ जेवढें. २४ उत्पन्न होतें. २५ तेवढें. २६ ईश्वराला. २७ चांगलें व वाईट. २८ सारखेपण. २९ समता. ३० विचार करितां. ३१ मानानें. ३२ कर्मा योग्यतेचा. ३३ बुद्धियोग. ३४ कर्मसिद्धि. ३५ बळकट. ३६ तिरस्कार. ३७ उद्युक्त झाले. ३८ पार.

गुणत्रयाची त्रिपुटी टाकून दे, व अहंममता सोडून अंतःकरणांत आत्मसुखाचा विसर पडूं देऊं नको ५९

अल्प जलसमुदायांत जीं स्नानपानादिक कामें प्रत्येकीं कष्टानें होतात, तीं सर्व मोठ्या जलाशयांत अनायासें होतात. तसें, सर्व वेदांतील कष्टसाध्य जें फल तें ब्रह्मज्ञान्याला अनायासें प्राप्त होतें. ॥ ४६ ॥

जरी वेदांत पुष्कळ गोष्टी सांगितल्या असून पुष्कळ प्रकार सुचविले आहेत, तरी ज्यांत आपलें हित आहे तोच मार्ग स्वीकारला पाहिजे. २६० ज्याप्रमाणें सूर्योदय झाल्यांवर अनेक रस्ते दृष्टीस पडतात, परंतु तितके रस्ते मनुष्य आक्रमूं शकतो काय सांग बरें ? ६१ अथवा, सर्व पृथ्वी उदकमय झाली तरी जसें आपल्या इच्छेपुरतेंच पाणी घेतलें पाहिजे, ६२ त्याप्रमाणें, ज्ञानी जे आहेत, ते वेदार्थांचा विचार करून अपेक्षित अशा शाश्वत ब्रह्माचा तेवढा स्वीकार करतात. ६३

अर्जुना, तूं कर्माचाच अधिकारी आहेस. फलाचा अधिकारी कधींही होऊं नको, व कर्माच्या फलाची इच्छा देखील धारण करूं नको; आणि कर्म करण्याविषयींही तूं आग्रह धरूं नको. ॥ ४७ ॥

म्हणून, पार्था, ऐक. ह्या सर्व गोष्टींचा विचार करून पाहतां तुला स्वकर्मच उचित आहे. ६४ आम्हीं सर्व गोष्टींचा विचार करून पाहिला, तों आमचे मनास असें आलें कीं, तूं आपलें कर्तव्यकर्म सोडूं नये. ६५ पण कर्मफलाची इच्छा न ठेवतां, आणि निषिद्ध कर्माचा अंगीकार न करतां सत्कर्माचेंच निष्काम आचरण करावें. ६६

हे धनंजया, ईश्वरार्पण कर्माचे ठिकाणीं स्थिर होऊन कर्माच्या कर्तेपणाचा अभिमान व फलाची इच्छा टाकून कर्म कर. आरंभिलेलें कर्म शेवटास गेलें अगर न गेलें तरी हर्ष व शोक मानूं नको. सुखदुःखांचे ठिकाणीं समता असणें ह्यालाच योग म्हणतात. ॥४८॥

अर्जुना, त्वां योगयुक्त होऊन फलाची इच्छा टाकून द्यावी, व मन लावून कर्में करावीं. ६७ परंतु आरंभिलेलें कर्म दैवयोगानें पूर्ण झालें तरी त्याचा संतोष मानूं नये; ६८ किंवा कोणत्याही कारणानें तें कर्म सिद्धीस न जातां तसेंच राहिलें, तरी त्याजबद्दल मनांत असंतोष मानून त्रासूं नये. ६९ कर्म करतांना जर शेवटास गेलें, तर तें खरोखर उपयोगालाच आलें; परंतु कदाचित् विघ्न येऊन अपुरतें राहिलें, तरीही तें सफलच झालें असें समज. २७० कारण, असें पहा-जेवढें कर्म घडेल, तेवढें ईश्वराला अर्पण करावें, म्हणजे सहजरीत्या पूर्ण झालें असें समज. ७१ आणखी असें पहा, कीं चांगल्या व वाईट कर्माचे ठिकाणीं मनोधर्म सारखा राहणें हीच योगस्थिति असें उत्तम लोक म्हणतात. ७२

अर्जुना, ईश्वराला अर्पण करण्याच्या हेतूनें केलेल्या कर्मापेक्षां फलाच्या हेतूनें केलेलें कर्म फार कमी योग्यतेचें आहे; म्हणून बुद्धियोगालाच शरण जा. कर्माच्या फलाची इच्छा करणारे अतिदीन होत. ॥४९॥ बुद्धियोगानें युक्त असा पुरुष, कर्माचें फल जें पापपुण्य त्यापासून ह्या लोकींच मुक्त होतो. म्हणून, समत्वबुद्धियोग साध्य करून घे. कर्माचें कौशल्य ईश्वराला कर्म अर्पण करण्यांतच आहे. ॥ ५० ॥

अर्जुना, ज्या ठिकाणीं मन (क्रिया) आणि बुद्धि (ज्ञान) ह्यांचें ऐक्य आहे, त्याच ठिकाणीं चित्ताची समता राहते, आणि तेंच योगाचें सार आहे. ७३ पार्था, विचारांतीं बुद्धियोगाची व कर्मयोगाची तुलना केली असतां हा [अहंकारयुक्त व फलेच्छासहित] कर्मयोग फार कमी योग्यतेचा आहे. ७४ परंतु त्या कर्माचेंच आचरण केलें, म्हणजे हा बुद्धियोग साध्य होतो; आणि अशा रीतीनें कर्मसिद्धि झाली म्हणजे त्याला योगस्थिति म्हणतात. ७५ म्हणून, अर्जुना, बुद्धियोग हाच पायाशुद्ध आहे, आणि त्याचेच ठिकाणीं तूं आपलें मन लाव; परंतु मनांत फलप्राप्तीची आशा करूं नको. ७६ ज्यांची बुद्धियोगाकडे प्रवृत्ति झाली, तेच पार पडतात; आणि पाप व पुण्य या दोहोंच्या बंधनांतून सुटतात. ७७

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयम् ५१॥

अन्वय--हि बुद्धियुक्ताः मनीषिणः (भूत्वा) कर्मजं फलं त्यक्त्वा जन्मबंधविनिर्मुक्ताः (सन्तः) अनामयं पदं गच्छंति. ॥५१॥

ते कर्मीं तरी वर्तती । परी कर्मफळा नातळती[1] । आणि योतायाती[2] लोपती । अर्जुना तयां ॥७८॥ मग निरामयभरित[3] । पावती पद अच्युत[4] । ते बुद्धि-योगयुक्त । धनुर्धरा ॥७९॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ५२

अन्वय—यदा ते बुद्धि मोहकलिलं व्यतितरिष्यति, तदा त्वं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च निर्वेदं गंतासि. ॥५२॥

तूं ऐसा तैं[5] होसी । जैं मोहातें[6] यया सांडिसी । आणि वैराग्य मानसीं । संचरेलें ॥२८०॥ मग निष्क-ळंकें गहन । उपजेल आत्मज्ञान । तेणेंनि चोख[9] होईल मन । अपैसें[10] तुझें ॥८१॥ तेथ आणिक कांहीं जाणावें । कां मागील तें स्मरावें । हें अर्जुना आघवें । पारुषेल[11] ॥८२॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ५३

अन्वय—यदा ते श्रुतिविप्रतिपन्ना बुद्धिः निश्चला (भूत्वा) समाधौ अचला स्थास्यति, तदा योगं अवाप्स्यसि ५३

इंद्रियांचिया संगती । जियें पैसरु[12] होतसे मती । ते स्थिर होईल मागुती[13] । आत्मस्वरूपीं ॥ ८३ ॥ समाधिसुखीं केवळ । जैं बुद्धि होईल निश्चळ । तैं पावसी तूं सकळ । योगस्थिति ॥८४॥

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत कीमासीत व्रजेत किम्

अन्वय—हे केशव ! समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा? स्थितधीः किं प्रभाषेत? किं आसीत? किं व्रजेत? ५४

तेथ अर्जुन म्हणे देवा । हाचि अभिप्रायो आघ-वा । मी पुसेन आतां सांगावा । कृपानिधी ॥८५॥ मग अच्युत म्हणे सुखें । जें किरीटी तुज [14]निकें । तें पूस पां उन्मेखें[15] । मनाचेनि ॥८६॥ या बोला पार्थें । म्हणितलें सांग पां श्रीकृष्णातें । काय म्हणिपे[16] स्थितप्रज्ञातें । वोळखों केवीं ॥८७॥ आणि स्थिर-बुद्धि जो म्हणिजे । तो कैसिया चिन्हीं जाणिजे । जो समाधिसुख [18]भुंजे । अखंडित ॥८८॥ तो कवणे स्थिती असे । कैसेनि रूपीं विलसे[19] । देवा सांगावें हें ऐसें । लक्ष्मीपती ॥८९॥ तंव परब्रह्मअवतरणु[20] । जो षड्गुणाधिकरणु[21] । तो काय तेथ नारायणु । बोल-तु असे ॥२९०॥

श्रीभगवानुवाच—

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ५५

अन्वय—हे पार्थ, यदा मनोगतान् सर्वान् कामान् प्रजहाति आत्मनि एव आत्मना तुष्टश्च (भवति,) तदा स्थित-प्रज्ञः उच्यते. ॥५५॥

म्हणे अर्जुना [22]पैरियेसीं । जो हा अभिलाषु[23] प्रौढ[24] मानसीं । तो अंतरीं[25] स्वसुखेंसीं[26] । करीत असे॥९१॥ जो सर्वदा नित्यतृप्तु । अंतःकरणभरितु । परी विष-यामाजि पतितु । जेणें संगें कीजे ॥९२॥ तो कामु सर्वथा जाये । जयाचें आत्मतोषीं मन राहे । तोचि स्थितप्रज्ञु होये । पुरुष जाणें ॥९३॥

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥५६॥

अन्वय—दुःखेषु अनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः मुनिः स्थितधीः उच्यते. ॥५६॥

नाना दुःखीं प्रांसी[27] । जयासी उद्वेगु[28] नाहीं चित्तीं । आणि सुखाचिया ओर्ती[29] । अडपैजेना[30] ॥ ९४ ॥ अर्जुना तयाच्या ठायीं । कामक्रोधु सहजें नाहीं । आणि भयातें नेणे केंहीं[31] । परिपूर्णु तो ॥९५॥ ऐसा जो निरवधी[32] । तो जाण पां स्थिरबुद्धी । जो निरसू-नि[33] उपाधी[34] । भेदरहितु ॥९६॥

---

१ शिवत नाहींत. २ जन्ममरणादि येरझारा. ३ ब्रह्मानंदभरित. ४ अविनाशी. ५ तेव्हां. ६ शिरेल. ७ निर्दोष. ८ खोल. ९ तृप्त. १० आपोआप ११ राहील. १२ विस्तार, चंचल. १३ पुनः १४ चांगलें; १५ संतोषानें. १६ म्हणावें. १७ म्हणतात. १८ भोगतो. १९ रममाण होतो, वर्तन करतो. २० अवतार. २१ ऐश्वर्य, धर्म, यश, लक्ष्मी, ज्ञान आणि वैराग्य ह्या सहा गुणांचा आधार. २२ ऐक. २३ इच्छा. २४ प्रबल. २५ विघ्न. २६ आत्मसुखाला. २७ प्राप्त झालीं असतां. २८ त्रास. २९ आशा. ३० अडचणींत पडत नाहीं. ३१ कधीं. ३२ केवळ. ३३ सोडून. ३४ संतार.

म्हणून, समत्वबुद्धियुक्त असे पुरुष ज्ञानी होऊन, कर्मफलाची आशा सोडून, व जन्मबंधापासून मुक्त होऊन सर्व उपद्रवांनीं रहित अशा (परब्रह्म) पदाप्रत पावतात. ॥ ५१ ॥

अर्जुना, त्यांनीं जरी कर्में केलीं, तरी ते कर्मांच्या फलांची इच्छा धरीत नाहींत, म्हणून त्यांच्या जन्ममरणाच्या यातायाती चुकतात. ७८ धनुर्धरा, मग बुद्धियोगयुक्त होऊन ब्रह्मानंदानें भरलेलें अविनाशी असें पद ते पावतात. ७९

जेव्हां तुझी बुद्धि मोहरूपी पातक तरून जाईल, तेव्हां तूं ऐकलेलें व ऐकावयाचें ह्यांवद्दल विरक्त होशील. ॥ ५२ ॥

जेव्हां तूं ह्या मोहाचा त्याग करशील, तेव्हां त्या स्थितीस पावून मग तुझ्या मनांत वैराग्य उत्पन्न होईल. २८० त्यामुळें, निर्दोष आणि गहन असें जें आत्मज्ञान, तें तुला प्राप्त होईल; आणि मग आपोआप तुझें मन तृप्त होईल; ८१ अशी तुझ्या मनाची स्थिति झाल्यावर मग पुढल्याबद्दल कांहीं विचार करणें किंवा मागील गोष्टी आठवणें हे सर्व प्रकार जागचे जागीं राहतील. ८२

वेदांतील नानाप्रकारचीं वाक्यें श्रवण करून घोंटाळ्यांत पडलेली तुझी बुद्धि जेव्हां आत्म्याचे ठिकाणीं स्थिर होईल, तेव्हां तूं योगाप्रत प्राप्त होशील. ॥ ५३ ॥

इंद्रियांच्या संगतीनें जी बुद्धि चंचल होते, ती आत्मस्वरूपाची प्राप्ति झाल्यावर मग सहज स्थिर होते. ८३ समाधिसुखाचे ठिकाणीं जेव्हां तुझी बुद्धि स्थिर होईल, तेव्हांच तुला सर्व योगस्थिति साधेल. ८४

अर्जुन म्हणाला:—हे केशवा! ज्याची बुद्धि स्थिर होऊन योगस्थ झाली आहे, त्याला लोकांत काय म्हणतात? तो बोलतो कसा? असतो कसा? आणि चालतो कसा? ॥५४॥

त्या वेळीं अर्जुन म्हणाला:—श्रीकृष्णा, कृपानिधे, ह्याजबद्दलचा खुलासा मी जो विचारीन, तो कृपा करून मला सांगा. ८५ मग श्रीकृष्ण म्हणतात, "अर्जुना, जें तुला संतोषित मनानें योग्य वाटेल तें खुशाल विचार." ८६ असें म्हटल्यावर अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणाला, "स्थितप्रज्ञ (ज्याची बुद्धि स्थिर आहे तो) कोणाला म्हणावें, व तो ओळखावा कसा. हें उघड करून सांगा. ८७ ज्याला स्थिरबुद्धि म्हणतात, व जो निरंतर समाधिसुख भोगतो, तो कोणत्या चिन्हांनीं ओळखावा? ८८ देवा लक्ष्मीपते, तो कोणत्या स्थितींत असतो, व कोणत्या रूपानें वर्तन करतो, हें कृपा करून मला सांगा." ८९ तेव्हां षड्गुणैश्वर्यसंपन्न, सर्व गुणांचें अधिष्ठान व परब्रह्मावतार असे भगवान श्रीकृष्ण बोलूं लागले. ॥ २९० ॥

श्रीकृष्ण म्हणाले:—हे अर्जुना, जेव्हां मनांत असलेल्या सर्व वासना अगदीं निःशेष टाकून आत्मसमाधानानें जो आपल्या ठिकाणींच संतुष्ट होईल, तेव्हां त्याला स्थितप्रज्ञ असें म्हणावें. ॥ ५५ ॥

श्रीभगवान म्हणतात:—अर्जुना, ऐक. मनांतील जी बलवत्तर इच्छा, ती आत्मसुखाला विघ्न आणते. ९१ जो सर्वदा तृप्त असून ज्याचें अंतःकरण आत्मज्ञानानें भरलेलें आहे, आणि ज्याच्या संगतीनें विषयांमध्यें पतन घडतें ९२ त्या कामाची ज्याच्या मनांतून पूर्ण निवृत्ति होऊन ज्याचें मन आत्मसंतोषांत म्हणजे स्वानंदांत रममाण असतें, तोच पुरुष स्थिरबुद्धि असें जाणावें. ९३

ज्याचें मन दुःखप्राप्तीनें खेद पावत नाहीं, व सुखाविषयीं ज्याला इच्छा नाहीं म्हणून काम, क्रोध व भय हे विकार ज्याच्या अंतःकरणांतून गेलेले आहेत, असा जो मुनि त्याला स्थितप्रज्ञ असें म्हणतात. ॥ ५६ ॥

नानाप्रकारचीं दुःखें प्राप्त झालीं असतां ज्याच्या मनांत त्रास उत्पन्न होत नाहीं, आणि जो सुखाच्या प्राप्तीकरतां झटत नाहीं; ९४ अर्जुना, त्या सत्पुरुषाचे अंतःकरणांतून कामक्रोध सहज नाहींतसे झालेले असतात, व त्या पूर्णावस्थेस पोहोंचलेल्या पुरुषास भयाचें नांव देखील माहीत नसतें; ९५ अशा प्रकारें संसार सोडून देऊन जो केवळ भेदरहित झालेला असतो, तोच पुरुष स्थिरबुद्धि असें समजावें. ९६

**यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५७**

अन्वय—यः सर्वत्र अनभिःस्नेहः तत्तत् शुभाशुभं प्राप्य न अभिनन्दति न द्वेष्टि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।।५७।।

जो सर्वत्र सदा सरिसा[1] । परिपूर्णु चंद्रु कां जैसा । अधमोत्तम प्रकाशा- । माजीं न म्हणे ॥९७॥ ऐसी अवच्छिन्न[2] समता । भूतमात्रीं[3] सदयता । आणि पालटु नाहीं चित्ता । कवणे वेळें ॥९८॥ गोमटें[4] कांहीं पावे । तरी संतोषें तेणें नाभिभवे[5] । जो ओखटेनि[6] नागवे[7] । विषादासी[8] ॥९८॥ ऐसा हरिख[9]-शोकरहित । जो आत्मबोधभरित । तो जाण पां प्रज्ञायुक्त[10] । धनुर्धरा ॥३००॥

**यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रातिष्ठिता ५८**

अन्वय—यदा च कूर्मः अङ्गानि इव अयं इंद्रियार्थेभ्यः इंद्रियाणि सर्वशः संहरते, (तदा) तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता.॥५८॥

कां कूर्म[11]ाचियापरी । उवाइला[12] अवेवें[13] पसरी । ना तरी इच्छावशें आवरी । आपुले आपण ॥ १ ॥ तैसीं इंद्रियें आपैतीं[14] होती । जयाचें म्हणितलें करिती । तयाची प्रज्ञा जाण स्थिती । पातली असे ॥ २ ॥

**विषया विनिवर्तंते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते॥५९॥**

अन्वय—निराहारस्य देहिनः विषयाः रसवर्जं विनिवर्तंते; अस्य रसः अपि परं दृष्ट्वा निवर्तते. ॥५९॥

अर्जुना आणिकही एक । सांगेन ऐकें कवतिक । जे विषयातें साधक[15] । त्यजिती नियमें ॥३॥ श्रोत्रादि इंद्रियें आवरिती । परी रसने[16] नियमु न करिती । ते सहस्रधा[17] कवळिजती[18] । विषयीं इहीं ॥४॥ जैसी वरिवरी पालवी खुडिजे[19] । आणि मुळीं उदक घालिजे । तरी कैसेनि नाशु निपजे । तया वृक्षा ॥५॥ तो उदकाचेनि बळें अधिकें । जैसा आडवेनि आंगें फांके[20] । तैसा मानसीं विषयो पोखे । रसनाद्वारें[21] ॥ ६ ॥ येरां इंद्रियां विषय तुटे । तैसा नियमू[22] न ये रसु[23] हटें[24] । जें जीवन हें न घटे[25] । येणेंविण ॥७॥ मग अर्जुना स्वभावें । ऐसियाही नियमातें पावे । जैं परब्रह्म अनुभवें । होऊनि जाइजे॥८॥ तैं शरीरभाव[26] नासती[27]। इंद्रियें विषय विसरती । जैं सोहंभाव[28]प्रतीति । प्रगट होय ॥९॥

**यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥६०॥**

अन्वय—(हे) कौंतेय, प्रमाथीनि इंद्रियाणि यततः विपश्चितः अपि पुरुषस्य मनः प्रसभं हरन्ति हि. ॥६०॥

येऱ्हवीं तरी अर्जुना । हें आंया[29] नये साधना । जे राहाटताति[30] जतना[31] । निरंतर ॥ ३१० ॥ जयातें अभ्यासाची घरटी[32] । यमनियमांची[33] ताटी[34] । जे मनातें सदा मुठी । धरूनि आहाती ॥११॥ तेही[35] किजती[36] कासाविसी[37] । या इंद्रियांची प्रौढी ऐसी । जैसी मंत्रज्ञातें विवसी[38]। भुलवी कां ॥१२॥ देखें विषय हे तैसे । पावती ऋद्धिसिद्धीचेनि मिषें । मग आकळिती स्पर्शें । इंद्रियांचेनी ॥ १३ ॥ तिये संधी मन जाये । मग अभ्यासीं थोटावलें[39] ठाये । ऐसें बळकटपण आहे । इंद्रियांचें ॥ १४ ॥

**तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६१**

अन्वय—तानि सर्वाणि (इंद्रियाणि) संयम्य युक्तः (सन्) मत्परः आसीत. यस्य हि वशे इंद्रियाणि (संति) तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता. ॥ ६१ ॥

म्हणोनि आइकें पार्था । यांतें निर्दळी[40] जो सर्वथा । सर्व विषयीं आस्था । सांडूनियां ॥ १५ ॥ तोचि तूं जाण । योगनिष्ठेसि कारण । जयाचे विषयसुखें अंतःकरण । झकवेना[41] ॥१६॥ जो आत्मबोधयुक्तु । होऊनि

१ सारखा. २ अखंड. ३ प्राणिमात्रावर. ४ चांगलें. ५ जिंकिला जात नाहीं. ६ वाइटानें. ७ पावत नाहीं. ८ दुःखाला ९ हर्ष. १० स्थिर बुद्धीचा. ११ कांसव. १२ आनंदांत असतां. १३ अवयव. १४ स्वाधीन. १५ मुमुक्षु १६ जिभेचा, भोजनाचा. १७ हजारों प्रकारांनीं. १८ वेढले जातात. १९ खुडावी. २० विस्तरतो. २१ जिभेनें. २२ निग्रह करणें. २३ भोजनाचा विषय. २४ हट्टानें. २५ घडणें. २६ व्यवहार २७ बंद होतात. २८ आपण ब्रह्म आहों असा अनुभव. २९ स्वाधीन. ३० वागतात. ३१ यत्नानें. ३२ गस्त ३३ अंतःकरण व इंद्रियें ह्यांचें शमन. ३४ कुपण. ३५ योगाभ्यासी. ३६ केले जातात. ३७ व्याकुळ. ३८ जखीण ३९ स्तब्ध राहतें. ४० संहार करतो. ४१ लाचावलें जात नाहीं.